

परिचय र अध्ययन विधि

१) सामान्य परिचय:

साधारणतः कानूनले नगर्नु भनेको कार्य गर्नु (Commission) र गर्नु भनेको कार्य नगर्नु (Omission) कसूर मानिन्छ। यस किसिमका कार्यहरूलाई जनाउनका लागि अपराध (Crime), गैरकानूनी कार्य (Unlawful act), अवैध कार्य (Illegal act), उल्लंघन (Breach) तथा यस्तै शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ। कसूर त्यस्तो कार्य हो जसबाट केही व्यक्ति वा व्यक्तिहरू मात्र नभई समुदाय, समाज वा राज्यलाई नै असर, नोक्सानी हुन्छ। यदि यस्तो कार्य गरेमा राष्ट्रको कानून बमोजिम दायित्वाधिन हुनु पर्दछ। यो भनेको कानूनले त्यस्तो कार्य वा व्यवहारलाई कसूर मानी सजाय गर्ने र अरु कसैले त्यस्तो कार्य नगरुन भनी सामाजिक सन्देश पनि दिएको हुन्छ।

बैंक एउटा संगठित कानूनी व्यक्ति हो। कानूनद्वारा स्थापित हुने, कानून बमोजिम कार्य गर्ने र कानून बमोजिम नै विघटन हुने संस्था हो। बैंकले जनताको पैसा बचतका रूपमा स्विकारी जम्मा राख्ने, त्यसमा निश्चित प्रतिशतमा ब्याज दिने, उक्त बचत रकम भुक्तानी दिने वा परिचालन गर्ने गर्दछ। बचत रकम कर्जा स्वरूप लगानी गर्ने, लगानीमा निश्चित ब्याज लिने, विनिमेयका साधनहरू जारी गर्ने तथा स्विकार गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्दछ। उक्त कार्यका लागि बैंकले चेक, प्रतिज्ञा पत्र, विनिमेय पत्र, ए.टी.एम. कार्ड, क्रेडिट कार्ड, चार्ज कार्ड, प्रतितपत्र जस्ता साधनहरू जारी गर्ने तथा खिच्ने कार्य गर्दछ। यस्ता कार्यहरू गर्न बैंकले साहु वा लगानीकर्तालाई साथमा लिने, नीति निर्माण गर्ने सञ्चालक समिति निर्माण गर्ने, बैंक नीति कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्थापन समूह गठन गर्ने, व्यवस्थापनलाई सहयोग गर्ने मातहतका कर्मचारीको साथ लिने गर्दछ। साथै, सेवाग्राही, अन्य सरोकारवालासँग पनि यसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहन्छ।

बैंकिङ्ग कारोवारका विषयमा पूर्विय इतिहास हेर्दा कौटिल्यको अर्थशास्त्र र मनुस्मृतिमा उल्लेख भएको पाइन्छ भने पश्चिममा सन् ११५७ मा इटालीको Bank of Venice स्थापना भएको बैंकिङ्ग साहित्यमा पाउँदछौं। त्यसपछि Bank of Barcelona (१४०१), Bank of Genoa (१४०७), Bank of Amsterdam (१६०९) र Bank of England (१६९४) स्थापना भई बैंकिङ्ग विकासको आधार खडा भएको देखिन्छ। नेपालमा भने ११ औं शताब्दि पूर्व शंखधर साख्वाले व्यवसाय गर्न ऋण दिने कार्य गरी बैंकिङ्ग व्यवसायको जग बसालेको निजको भूमिकाजन्य साहित्यमा पाउँदछौं। जयस्थिति मल्लले विभाजन गरेका ६४ जाति मध्ये एक जाति टंकधारीले मुद्रा सापटी दिने, निक्षेप स्विकार जस्ता कार्यहरू गरी तत्कालिन सामाजिक आर्थिक अवस्थालाई सन्तुलनमा राख्न खोजेको पाइन्छ, जसका कारण आज नेपालको राष्ट्रिय विभूतिको रूपमा राष्ट्रले मान्यता दिई सम्मान गरेको छ। तत्पश्चात वि.सं. १९३३ सालमा रणोद्विप सिंहका पालामा स्थापित भई चन्द्र शमसेरको पालामा समेत विद्यमान तेजारथ अड्डाले तत्कालिन साहु महाजनबाट लिईने चर्को व्याजबाट जनतालाई मुक्त गराउने कार्य गर्ने गर्दथ्यो। वि.सं. १९९४ सालमा नेपाल बैंक लिमिटेड स्थापना भई तेजारथ अड्डाले गर्ने कार्य समेत यसै बैंकले गर्ने गरी

नेपालको आधुनिक औपचारिक बैकिङ्ग प्रणालीलाई शुरुवात गरेको पाइन्छ । बैकिङ्ग व्यवसाय गर्न 'क' वर्गका वाणिज्य बैंकहरु २८ वटा, 'ख' वर्गका विकास बैंकहरु ५७ वटा, 'ग' वर्गका वित्त कम्पनीहरु ३६ वटा र 'घ' वर्गका लघुवित्त कम्पनीहरु ४८ वटा ले वित्तीय कारोवार गरी रहेका छन् । विभिन्न सहकारी संस्थाहरुले समेत बैकिङ्ग कारोवार गर्ने इजाजत लिई कारोवार गरि रहेका छन् । ती सहकारी संस्थाहरुमा सीमित बैकिङ्ग कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरु १५ वटा र लघु कर्जा कारोवार गर्ने गैर सरकारी संस्थाहरु २५ वटा छन् भने अन्य संस्थाहरु ९ वटा रहेका छन् ।^१ विभिन्न सहकारी संस्थाहरुले समेत बैकिङ्ग कारोवार गर्ने इजाजत लिई कारोवार गरेका छन् जसले बैकिङ्ग प्रणालीलाई सञ्चालन, प्रवर्द्धन र विकास गर्न सहयोग पुऱ्याएका छन् । यसका साथै असंस्थागत रुपमा कपाली, दृष्टिबन्धक र लखबन्धकका तमसुक गरी तथा करारनामा, सम्झौतापत्र, शर्तनामा, समझदारी पत्र आदि गरी विभिन्न आर्थिक विनिमय तथा लेनदेन भए गरेको पाउछौं ।

उल्लेखित सबै पक्षहरुको अन्तर्क्रिया तथा सम्बन्ध कानूनले परिभाषित तथा नियमित गरेको हुन्छ । बैंक, यसमा आवद्ध कर्मचारी, सेवाग्राही तथा सरोकारवाला, बैंकसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा सहभागी हुने सम्पूर्ण पक्षले बैंक सम्बन्धि प्रचलित कानून, बैकिङ्ग पद्धति, नियम, कार्यविधिको पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । तब, बैकिङ्ग प्रणाली, पद्धति निष्कण्टक, विना अवरोध सञ्चालन हुन्छ, भन्न सकिन्छ । कानूनलाई वेवास्ता गरी, कानूनी दायित्वलाई छली, कानूनलाई अपब्याख्या गरी, कानूनको दायरा नाघी, कानूनी कर्तव्य पूरा नगरी, बैकिङ्ग पद्धति तथा प्रचलनलाई शिरोपर नगरी तथा नियामक निकायको निर्देशन, मागदर्शनलाई उल्लंघन गरी बैकिङ्ग कारोवार गरेमा बैंक, बचतकर्ता तथा लगानीकर्तालाई प्रत्यक्ष नोक्सानी पुग्छ । यसले सामाजिक, आर्थिक तथा वित्तीय वातावरणलाई धमिल्याई असन्तुलन पैदा गर्दछ र नकारात्मक सूचकहरु देखा पर्ने थाल्दछन् । बैंक, यसका प्रतिनिधी तथा अरु कसैले बैंक सम्बन्धित प्रचलित कानूनको विखिलाप कुनै कार्य गरेमा त्यस्ता कार्य कसूर मानिन्छन् । त्यस्ता कसूरप्रति तत् तत् व्यक्ति जवाफदेहि हुनु पर्ने हुन्छ । बैंकसँग सम्बन्धित त्यस्ता कसूरको नामाकरण (Nomancature), उल्लेखन (Prescribing), अपराधिकरण (Criminalization), सजायको व्यवस्था (Penalization), क्षतिपूर्ति (Compensation), नियमन (Regulation) तथा नियममा हिँडाउने (Normation) आदिको व्यवस्था समेत कानूनले गरेको हुन्छ ।

हाल बैंक सम्बन्धित विभिन्न कसूर तथा अपराधहरु घटने गरेको पाउँछौं । कहिले ए.टी.एम.बाट पैसा चोरी हुने, कहिले ए.टी.एम. मेशिन नै फुटाई भत्काई नगद चोरी गर्ने र भौतिक संरचना नोक्सानी पुऱ्याउने, कहिले चेक चोरी गरी रकम निकाल्ने, विभिन्न ए टी एम कार्डहरु प्रयोग गरी पासवर्ड ट्र्याकिङ्ग गरी नगद चोरी गर्ने, त कहिले कर्जा लिँदा दिँदा स्विकृत सिमा विना, सिमा नाघी, एकले अर्कोको सिमा प्रयोग गरी गराई त कहिले विना धितो, कमसल धितो राखी/स्विकार गरी कर्जा लिनु दिनु गरेको सुन्नमा आउँछ । यसै गरी Good for payment Cheque जारी गरी गराई यसका शर्त बन्देज प्रतिकूल भुक्तानी गरी निषेधित कारोवार गरेको

^१ नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा गोरखापत्रमा प्रकाशित विवरण । प्रकाशित मिति २०७३ माघ ४ गते मंगलवार ।

पाउँछौं । यसका साथै काल्पनिक व्यक्ति तथा ऋणी खडा गरी रकम तथा कर्जा लिनु दिनुको कार्य भएका गरेको समेत सुन्नमा आउँछ ।

यि र यस्तै प्रतिनिधीमूलक बैकसंग सम्बन्धित कसूर तथा अपराधहरुको सम्बन्धमा विद्यमान बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले गरेको व्यवस्थाले समेट्न सके नसकेको, यसको के प्रभाव रहेको छ ? भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएको छ । यसले कानूनको प्रभाव र असरलाई उजागर गरी भोलिका दिनलाई दिशानिर्देश तथा मार्गदर्शन समेत प्रदान गर्न सक्दछ ।

२) अध्ययनको आवश्यकता :

बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा विगत १० वर्ष देखि विद्यमान बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ प्रचलनमा रहेको छ । यतिका समय भई सक्दा बजारमा नयाँ प्रविधि, नवप्रवर्तन (Innovation), परिवर्तन (change), प्रविधिजन्य कार्य संस्कृति (Technocratic Working culture) देखा परेका छन् । यि पक्षहरुले बैकिङ्ग कार्यशैलीमा सकारात्मक तथा नकारात्मक असर तथा प्रभाव पारेका छन् । नयाँ प्रविधि र कार्यसंस्कृतिले ल्याएका नकारात्मक पक्षहरुलाई कानूनको दायरमा ल्याई त्यसका पक्षहरुलाई कानूनतः, संस्थागत तह, व्यवहारगत तह र व्यवस्थापकिय तहसम्म सुधार गरी बैकिङ्ग अनुशासन र संस्थागत सुशासनलाई कायम राखी आर्थिक स्थायित्व तथा आर्थिक विकास गर्नमा मद्दत पुग्ने हुन्छ । समयको अन्तरालसंगै बैकिङ्ग क्षेत्रमा नयाँ नयाँ तौर तरिकाका कसूरहरु भई रहेका छन् । विभिन्न वित्तीय औजारहरुको प्रचलन भई रहेका बेला तिनै औजारहरुको प्रविधिजन्य कमजोरीलाई समाई बैकलाई हानी नोक्सानी पार्ने कार्यहरु भई रहेको अवस्था देखिन्छ । यस अवस्थामा विद्यमान कानूनको प्रभावकारिता, कमि कमजोरी, सुधारका उपायहरु सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान भएको नदेखिँदा अध्ययन अनुसन्धान हुन आवश्यक देखिएको हो । यस अध्ययनले भोलिका दिनलाई मार्गदर्शन तथा दिशानिर्देश समेत गर्न सक्छ । तसर्थ, बैकिङ्ग कारोबारमा देखिएका कार्यसंस्कृति र व्यवहारलाई प्रचलित कानूनले समायोजन, संवोधन, पारेको प्रभाव र आँउदा दिनमा गर्नु पर्ने कार्य (Way forward) सम्बन्धमा अध्ययन हुनु जरुरी भएकोले यो अध्ययन गर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ ।

३) अध्ययनका सिमाहरु:

अध्ययन समूहलाई कार्यालय समय भन्दा बाहिरको समय उपयोग गरी अध्ययन गर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ । स्रोत सामाग्री समेत अध्ययन समूहले सक्रिय भई संकलन गर्नु पर्ने अवस्था छ । बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा अध्ययन भई रहेको कमै पाइएको वा जानकारीमा नआएको अवस्था समेत हुन सक्ने भएकाले अत्याधिक समय दिनु पर्ने अवस्था रहेको छ । कार्यदिश र समय सिमा समेत तोकिएको हुँदा सो सम्बन्धमा समेत सिमित रहनु पर्ने बाध्यता छ । सरकारी वकीललाई अतिरिक्त समयमा समेत कार्य गर्नु पर्ने अवस्था विद्यमान हुँदा हुँदै प्रस्तुत अध्ययन गर्ने कार्य जिम्मेवारी रहेको पनि अवस्था छ । विदेशको कानूनी व्यवस्था र अध्ययनको सम्बन्धमा कार्य जिम्मेवारी नभए पनि सैद्धान्तिक तथा अवधारणात्मक पक्ष अन्तर्गत पर्ने र यस क्षेत्रमा वास्तविक

अध्ययन हुनका लागि उक्त विषयलाई समेत कार्य जिम्मेवारी बनाउनु पर्ने देखिएको हुँदा स्रोत सामाग्रीको संकलन स्वयं अध्ययन समूहले आफ्नो सक्रियतामा गर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ ।

४) अध्ययन समूह र यसको कार्यसिमा:

प्रस्तुत अध्ययन गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०७३।०६।२० को निर्णयानुसार **बैंकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले परिभाषित गरेको कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनको अवस्था** सम्बन्धि विषयमा अध्ययन गर्नका लागि देहाय बमोजिमको एक अध्ययन समूह गठन भएको छ :

अनुगमनकर्ता : सहन्यायाधिवक्ता श्री गिताप्रसाद तिमिसिना

संयोजक : उपन्यायाधिवक्ता श्री भरतलाल शर्मा

सदस्य : श्री रामशरण पोखरेल, प्रतिनिधि, नेपाल राष्ट्र बैंक (नेपाल राष्ट्र बैंकको च.नं. ६४२ मिति २०७३।०७।२६ को पत्रद्वारा तोकिएको) ।

सदस्य : उपन्यायाधिवक्ता श्री राम घिमिरे

सदस्य : उपन्यायाधिवक्ता श्री ज्ञानप्रसाद भुसाल

सदस्य : शाखा अधिकृत श्री मुना भट्टराई

यस अध्ययन समूहलाई निम्न बमोजिमको कार्यदेश प्रदान गरिएको छ :

- बैंकिङ्ग कसूरको अवधारणागत पक्ष,
- बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धि कानूनी व्यवस्थाको विवेचना गर्ने,
- कानूनले परिभाषित कसूरका सम्बन्धमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनको वस्तुगत अवस्थाको विश्लेषण गर्ने,
- कसूरको विविधताको प्रतिनिधित्व हुने मुद्दाको फैसलामा विवेचित न्यायिक दृष्टिकोणको विवेचना गर्ने,
- अभियोजनका सफलता र असफलताका आधारहरू पहिचान गर्ने,
- कानूनको कार्यान्वयनबाट परेको प्रभाव मूल्यांकन गर्ने,
- परिभाषित कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन तथा न्याय सम्पादनमा सुधारका उपायहरू प्रस्ताव गर्ने ।

४) अध्ययन विधि :

प्रस्तुत अध्ययनमा सैद्धान्तिक, वर्णनात्मक, विवेचनात्मक र असैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक विधि अपनाईएको छ । सो प्रयोजनार्थ सैद्धान्तिक अध्ययनका लागि प्रकाशित तथा अप्रकाशित पुस्तक, लेख रचनाका साथै **Virtual Resource** जस्तै गुगल, याहु समेतका वेबपेजहरूको सहायताबाट खोजी गरी अध्ययन गरिएको छ । अर्कोतिर व्यवहारिक तथा मुद्दाका मिशिल तथा

फैसलाहरूको अध्ययनका लागि सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा विचाराधिन रहेका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा उपलब्ध भएका बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धि मुद्दाका मिशिलहरूको अध्ययन गरिएको छ । उक्त मिशिलहरूको छनौट भौगोलिक क्षेत्र, बैङ्किङ्ग कसूरका विभिन्न प्रकृतिहरूको उचित प्रतिनिधित्व होस् भनि सो अनुसार छनौट गरी अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । फैसलामा व्यक्त न्यायिक दृष्टिकोणको लागि नेपाल कानून पत्रिका, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, सम्मानित सर्वोच्च अदालतको वेभपेज, विभिन्न विद्वानबाट अनुसन्धान गरी प्रकाशित गरिएका नजिर कोषहरूको अध्ययन गरिएको छ । बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लागू हुनु पूर्व विद्यमान र तत्पश्चात उक्त ऐनले समावेश गरेका बैङ्किङ्ग कसूर अपराधका प्रकृति अनुसारका मुद्दामा सम्मानित अदालतबाट भएका व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको उल्लेख गरिएको छ । मुद्दा तथा फैसलाहरूको अध्ययन गरी संख्यात्मक र गुणात्मक रूपले प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार वर्गीकरण, तालिकीकरण, विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस कार्यमा कार्यदलका सम्पूर्ण सदस्यहरूबाटै कार्य सम्पन्न गरिएको छ । मिशिल तथा फैसलाहरूको खोजीका लागि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा कार्यरत सम्बन्धित कर्मचारीहरूको पनि सहयोग लिइएको छ ।

५) कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन र पूर्व अध्ययनको समिक्षा:

बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले परिभाषित गरेको कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनको व्यवस्था सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयद्वारा प्रकाशित PROSECUTION JOURNAL, Volume 2, 2014 मा उपन्यायाधिवक्ता श्री राम घिमिरेद्वारा लिखित Law Relating to Banking Offence in Nepal: A Critical Overview को अध्ययन गरिएको छ । उक्त लेखमा बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू उल्लेख भएको पाइयो । साथै, बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा देखिएका समस्या तथा समाधानका उपायहरू समेत सुझाएको पाइयो ।

आ.व. २०६५ देखि हालसम्म सर्वोच्च अदालत र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा उल्लेखित बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धि तथ्यांक तथा प्रासाङ्गिक विवरणहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

विभिन्न उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतबाट बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धि मुद्दामा भएको फैसलाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

विश्वका प्रमुख कानूनी प्रणालीहरूको केही देशका कानूनी व्यवस्था र बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा भएका अभ्यासहरूको सम्बन्धमा पनि अध्ययन विभिन्न वेभ ब्राउजरको माध्यमबाट खोज र अनुसन्धान गरिएको छ ।

६) अध्ययनको प्रारूप:

प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त विश्लेषण, नतिजा, निष्कर्ष, सुझावहरूलाई प्रतिवेदनको रूपमा तयार गरिएको छ । यसमा प्रथम परिच्छेदमा परिचय र अध्ययन विधि रहेको छ । दोश्रो परिच्छेदमा बैकिङ्ग कसूरको अवधारणात्मक पक्ष समावेश गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा प्रमुख कानूनी प्रणालीहरूको देशको कानूनी व्यवस्था र अभ्यासको अध्ययन गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा नेपालमा बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धि प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको विवेचना गरिएको छ । पाँचौँ परिच्छेदमा बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धि मुद्दाहरूमा अनुसन्धान, अभियोजन र ति कसूरमा भएका फैसलाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । जसलाई प्रभाव अध्ययनको रूपमा लिइएको छ । अन्त्यमा, छैठौँ परिच्छेदमा कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय सम्पादनमा देखिएका समस्या र सुधारका उपायहरू उल्लेख गरिएको छ ।

७) अध्ययनको कार्ययोजना:

क्र.सं.	कार्य	कार्य गर्ने अवधि	कार्य सूचक	कैफियत
१.	अध्ययन प्रस्ताव प्रस्तुत गर्ने	२०७३।०७।०७	अध्ययन प्रस्ताव पेश हुने ।	
२.	कार्य जिम्मेवारी बाँडफाँड	२०७३।०७।१२ सम्म	जिम्मेवारी तोकिएका कार्यारम्भ हुने	प्रगतिको जानकारी गराउने
३.	मुद्दाको विवरण तथा फैसलाहरूको संकलन	२०७३।११ मसान्तसम्म	तथ्यांक तथा फैसलाहरूको संकलन हुने ।	प्रगतिको जानकारी गराउने
४.	प्रारम्भिक मस्यौदा तयार	२०७३।१२।०७ सम्म	प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार हुने	योजना, अनुसन्धान तथा अनुगमन विभाग समक्ष पहिलो मस्यौदा पेश हुने ।
५.	सरोकारवाला र विज्ञहरूसँग अध्ययन प्रतिवेदन उपर छलफल	२०७३।१२।१५ सम्म	सरोकारवाला र विज्ञहरूसँग छलफल भई सुझाव प्राप्त हुने ।	
६.	अन्तिम प्रतिवेदन पेश गर्ने	२०७३।१२ मसान्तसम्म	अन्तिम प्रतिवेदन पेश हुने ।	

बैंकिङ कसूर सम्बन्धी सैद्धान्तिक अध्ययन

१) बैंकिङ सम्बन्धी अवधारणा :

बैंक भनेको मुद्रासँग सम्बन्धित व्यवसाय (Business) गर्ने संस्था हो । Black's Law Dictionary ले बैंकको परिभाषा यसप्रकार गरेको छ : A financial establishment, for the deposit loan, exchange or issue of money and for the transmission of fund . त्यसैगरी Indian Banking Regulation Act को Section 5(B) ले बैंकको परिभाषा यसप्रकार गरेको पाइन्छ । The accepting, for the purpose of lending or investment, of deposits of money from the public, repayable on demand or otherwise, and withdrawable by cheque, draft, order or otherwise.^२ Indian Banking Regulation Act का अनुसार बैंकले दुइ वटा कार्य गर्दछ :-

- (क) सार्वजनिक निक्षेप स्वीकार गर्ने (Acceptance of public deposit)
- (ख) स्वीकार गरिएका निक्षेपहरूको लगानी गर्ने (Lending or investment of such deposit)

यस प्रकार बैंकको सम्पूर्ण र सुविस्तृत परिभाषा कम्न ल मा पाइदैन । Lord Denning ले Banker को परिभाषा गर्नु भन्दा बुझ्न सजिलो छ भनि उल्लेख गरेका छन् । Banker is easier to be recognised than to be defined. लर्ड डेनिङले United Dominions Trust Ltd. Vs Kirkwood (1966)^३ मा मुद्दामा बैंकको useful characteristics को रूपमा निम्न तत्वहरू रहने उल्लेख गरेका छन् ।

१. The conduct of current account (चालु खाता संचालन गर्ने)
२. Payment of Cheque (चेकको भुक्तानी गर्ने)
३. The collection of cheque for costumers (ग्राहकहरूको लागि चेक संकलन गर्ने)

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा बैंक तथा वित्तिय संस्थासँग सम्बन्धित ऐनको दफा २(६) ले बैंकको परिभाषा गरेको छ । जस अनुसार बैंक भनेको वित्तिय कारोवार गर्न गठन गरिएको कानूनी व्यक्ति जसको कार्यहरू ऐन को दफा ४७(१) मा उल्लेख गरिएको छ भनी उल्लेख गरिएको छ । बैंकको उल्लेखित परिभाषामा अन्य वित्तिय संस्थाहरूलाई समेटिएको पाइदैन ।

२) बैंकको इतिहास

बैंकको इतिहास पैसाको इतिहाससँग जोडीएको पाइन्छ । बैंक शब्द ल्याटिन शब्द 'Banco', इटालियन शब्द 'Bancus', फ्रेन्च शब्द 'Banque' बाट आएको हो जसको अर्थ 'Bench' हुन्छ । शुरुका बैंकर Jews हरूले लामर्वाडी (Lambardy) को वजारमा वेन्चमा बसेर

^२ अवतार सिंह, बैंकिङ र विनिमय अधिकार, इष्टर्न बुक कम्पनी (दोस्रो संस्करण २०११), पृष्ठ २० ।

^३ ऐ. को पादटिप्पणी नं. १० ।

आर्थिक कारोबार संचालन गर्ने गरेका थिए । जव उनीहरु आफ्नो दायित्वको पूर्ति गर्न असफल भए निक्षेपकर्ताहरुले तिनीहरुले कारोबार गर्ने benches हरु भाँचिदिएको र त्यहीँबाट bankrupt भन्ने शब्द उत्पत्ति भएको इतिहासमा भेटिन्छ ।

प्राचिन युगमा धार्मिक देवस्थल जहाँ सुनहरु राख्ने गरिन्थ्यो । सुनार धनिहरुले धार्मिक मन्दिरहरु सुन राख्ने सबैभन्दा सुरक्षित स्थान ठान्दथे । प्राचिनकालिन ग्रीसमा मन्दिरहरुबाट आर्थिक कारोबार गर्ने जस्तै निक्षेप संकलन तथा ऋण प्रवाह गर्ने, loan र Currency exchange गर्ने गरिएको प्रमाणहरु भेटिन्छ । आधुनिक समयको सबैभन्दा पहिलो बैङ्क Bank of Vanice 1157 मा स्थापना गरिएको र सम्भवत संसारकै सबैभन्दा पहिलो वाणिज्य बैक (Commercial Bank) भएको मानिन्छ । त्यसपछि Bank of Barcelona 1401 र Bank of Genova 1407 मा स्थापना भएको मानिन्छ ।

यस प्रकार आधुनिक बैकमा ३ वटा पूर्वाहरु रहेको भेटिन्छ :-

- १) **Murchant** (व्यापारी): त्यस वखतका व्यपारिहरुले व्यापारको क्रममा पैसा लिएर एक स्थानबाट अर्को स्थानमा पुर्याएको **Remittance**.
- २) **Goldsmith** (सुनार) : प्राचिन वेलायतमा **Goldsmith** हरु **Private** बैकमा **Original** प्रतिनिधि थिए । उनिहरुले पैसा र सुन चाँदी सुरक्षित साथ राखिदीयवापत शुल्क लिने गर्दथे।
- ३) **Money Lender** (पैसा लगानीकर्ता साहु) :

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा आर्थिक र मौद्रिक लेनदेन विकासोन्मुख रहेको छ । अन्य indigenous र असंगठित संस्था जस्तै साहुकार, महाजन, टंकधारीहरुले अझ पनि आफ्नो आर्थिक कारोबार चलाइरहेको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको पालामा स्थापना भएको कौशी तोषाखानालाई पहिलो बैङ्किङ्ग **Agency** को रूपमा लिन सकिन्छ । कौषीतोषाखानाले जागिरलाई तलब र ऋण दिने गर्दथ्यो । तत्पश्चात तेजारथ अड्डाको स्थापनालाई बैङ्किङ्ग विकासको पहिलो पाइलाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस प्रकार नेपालमा बैङ्किङ्ग विकासको चरणलाई हेर्दा ३ चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

पहिलो चरण:-

राणा प्रधानमन्त्री रणेद्विप सिंहको पालामा वि.सं. १९९३ सालमा स्थापना भएको तेजारथ अड्डालाई पहिलो चरणमा राख्न सकिन्छ । तेजारथ अड्डाले सर्वसाधारणलाई कर्जा (credit loan) उपलब्ध गराउने गर्छ तर यस्ले सर्वसाधारणबाट निक्षेप संकलन भने गर्दैनथ्यो ।

दोश्रो चरण :-

Credit facility लाई विस्तार गर्ने प्रयोजनार्थ तेजारथ अड्डा र यसका शाखाहरु खोलिएको थियो । पहिलो वाणिज्य बैंकको रूपमा नेपाल बैंक लिमिटेड वि.सं. १९९४ सालमा स्थापना गरियो ।

तत्पश्चात नेपाल राष्ट्र बैंक केन्द्रीय बैंकका रूपमा वि.सं. २०१३ सालमा स्थापना गरियो र २०१६ सालमा **Industrial Development Centre** स्थापना भयो जुन पछि **Nepal Industrial Development Corporation** को रूपमा रूपान्तरण भयो । वि.सं. २०२२ सालमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक स्थापना भएको र २०२४ सालमा कृषि विकास बैंक स्थापना भएको थियो ।

तेश्रो चरण :-

सम्पूर्ण वाणिज्य बैंकहरुको संचालनमा एक रुपता ल्याउन एउटा छाता ऐनको रूपमा वाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ को निर्माण भयो । प्रजातन्त्रको पुनरस्थापना पश्चात सरकारले उदार नीति अवलम्बन गर्‍यो । जस्को प्रभाव बैकिङ्ग क्षेत्रमा पनि पर्यो । विदेशी बैंकहरुसंगको संयुक्त लगानीमा नयाँ नयाँ बैंकहरुको स्थापना भए । नविल बैंक (**Nabil Bank**) देशको सबैभन्दा पहिलो विदेशी बैंकसंगको संयुक्त लगानीमा स्थापना भएको बैंक हो । त्यसै गरी इन्डोस्वेज बैंक, ग्रिनलेण्ड बैंक जस्ता संयुक्त लगानीमा स्थापना भएका बैंकहरु हुन । यसरी विदेशी बैंकसंगको संयुक्त लगानीमा बैंक स्थापना गर्ने प्रचलन (**Trend**) अद्यापि चलिरहेको छ ।

३) नेपालमा बैङ्किङ्ग कानून

नेपालमा नेपाल बैङ्किङ्ग कानून, १९९४ आउनु भन्दा अगाडी कुनै निश्चित बैङ्किङ्ग कानूनको व्यवस्था देखिदैन । वि.सं.१९९० को मुलुकी ऐनको केही प्रावधानहरुनै व्यक्ति व्यक्तिहरु विचको कारोवारमा प्रयोग र अकर्षित हुने व्यवस्थाहरु थिए । जस्तै: साहु ऋणीको, साहु तिर्नेको, साहु आसामीको, धितो समाउनेको, दामाशाहीको महलमा भएका प्रावधानहरुबाट व्यक्ति व्यक्तिहरु विचको कारोवार नियन्त्रित हुने गर्दथे ।

अतः नेपालको बैङ्किङ्ग कानूनको प्रादुर्भाव र विकासलाई दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्नु पर्ने हुन्छ ।

१) विगतका कानूनी संरचना (Past legal Instrument) :

क) १९९० को मुलुकी ऐनको केही प्रावधानहरु:

यो मुलुकी ऐन १९९० साल पौष ७ गते विहिवारका दिन जारी भएको देखिन्छ । प्रथम कानूनी संहिताको रूपमा रहेको यो ऐनमा आर्थिक कारोवारका सम्बन्धहरुलाई नियमित गर्ने व्यवस्थाहरु पनि रहेको पाउँछौं । साहु रिणीको, साहु तिर्नाको, साहु आसामीको, धितो लेखाउँदाको, धितो समाउनुको, दामाशाहीको, घुस पापी सुतनुको आदि महलहरुले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक

कारोबारलाई समेटेको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, १९९० ले खोटा चलन र टकमारीको कसूरलाई अपराधिकरण गरेको थियो ।^४

ख) नेपाल बैंक कानून, १९९४ :

विश्वका अधिकांश देशमा बैङ्किङ्ग पद्धतीको विकासले फड्को मारीसकेपछि नेपालमा वि.सं. १९९४ सालमा नेपाल बैङ्क लिमिटेड स्थापना भई बैङ्किङ्ग कारोबारको शुरुवात भएको थियो ।

ग) नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ :

यो ऐन २०१२।७।१८ मा लालमोहर लागी २०१२।८।२० मा राजपत्रमा प्रकाशित भई लागू भएको देखिन्छ । सर्वसाधारण जनताको सुविधा र हित कायम राख्न नेपाली नोट निष्कासनको सुप्रबन्ध गर्नु, अधिराज्यभर नेपाली मुद्रा चलन चल्तीमा ल्याउन सुव्यवस्था मिलाउनु तथा नेपाली मुद्रा विनिमय दरमा स्थिरता कायम राख्नु परेकोले विकासको निमित्त पूँजीलाई गतिशील बनाई राज्यको उद्योग धन्दालाई समेत प्रोत्साहन दिनु, नेपालमा बैङ्क प्रथाको विकास गराउनु यसको उद्देश्य थियो । यो ऐनले जानी जानी वा बदनियत साथ यो ऐन वा अन्तर्गत बनेको नियम बमोजिम काम कारवाई नगरी वा गर्न नहुने काम कारवाई गरी बैकलाई क्षति पुऱ्याएमा वा पुऱ्याउन उद्योग गरेमा, ऐन, नियम बमोजिमको हिसाब किताब खाता विवरण वा अन्य कागजात नराखे, नबनाए, तयार नगरे वा पेश नगरे वा भुटा विवरण वा कागजात बनाए वा पेश गरे, यो ऐन वा नियमको व्यवस्था उल्लंघन गरे कसूर मानि सजायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

५

घ) सहकारी बैंक ऐन, २०१७

यो ऐनले सहकारी बैंकको स्थापना गरी सहकारी बैंकको विकास र विस्तार गर्ने अभ्यास प्रचलनमा ल्याएको थियो ।

ङ) मुलुकी ऐन, २०२० :

मुलुकी ऐन, २०२० ले पनि खोटाचलनलाई अपराधिकरण गरेको छ । बैङ्कमा कीर्ते कागज पेश गरी गरिने कीर्ते ठगी सम्बन्धी कसूरलाई मुलुकी ऐन ठगीको

^४ WWW. lawcommission.gov.np, visited on 30th March, 2017.

^५ नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ को दफा ३४, कानून किताब व्यवस्था समिति, २०५०, पृष्ठ २१ ।

महलको कित्तै कागजको महल अन्तर्गतको कीर्ते ठगीको कसूर कायम गरिँदै आएको देखिन्छ ।

च) वाणिज्य बैंक ऐन, २०२२ :

यस ऐनले वाणिज्य बैंकको स्थापना गर्‍यो । यो ऐन आएपछि २०२२।१०।१० मा बैंकको स्थापना भएको थियो । नेपाल बैंकको स्थापना भए पश्चात यो बैंक स्थापना भई बैङ्किङ्ग प्रथा र अभ्यासलाई व्यवस्थित गराउनमा इट्टा थपेको पाइन्छ ।

छ) कृषि विकास बैंक ऐन, २०२४:

वि.सं. २०२४।७।४ मा जारी भई लागू भएको यस ऐनले सहकारी बैंक ऐन, २०१९ लाई प्रतिस्थापन गरी आएको थियो । कृषि क्षेत्रलाई पूँजी र ऋण उपलब्ध गराई कृषि क्षेत्रको विकास गर्ने उद्देश्य रहेको थियो । यस ऐनले लिखतमा जानी जानी भुठा व्यहोरा पार्नु, व्यहोरा छुटाउनु, लिखित स्वकृति विना विवरणपत्र वा विज्ञापनमा बैंकको नाम प्रयोग गरेमा, जानीजानी वा बदनियतले ऐनले तोकिएका काम कारवाही नगरी वा गर्न नहुने काम कारवाही गरे वा सोबाट बैंकलाई क्षति पुऱ्याउन वा पुऱ्याउने उद्योग गर्न, यो ऐन वा अन्तर्गतको नियम अन्तर्गत भएको कुनै आदेश वा निर्देशनको उल्लंघन गरेमा वा पूरा गर्नु पर्ने काममा जानी जानी त्रुटी गर्न वा ऐनको व्यवस्था उल्लंघन गर्ने कार्यलाई कसूर मानी सजायको व्यवस्था गरेको थियो ।^६

ज) वाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ :

यो ऐन २०३१।७।५ मा जारी भई लागू भएको थियो । यस ऐनले तत्काल लागू रहेको वाणिज्य बैंक ऐन, २०२० र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ऐन, २०२२ लाई प्रतिस्थापन गरी आएको थियो । कुनै कुराको निमित्त कुनै विवरण, वासलात वा अरु कागजात वा मागिएका वा पेश गरिएको अरु कुनै सूचना दिँदा जानाजान भुठो कुरा देखाउने वा जानाजान मूल कुरो व्यक्त नगर्ने, खाता हिसाव वा कागजातमा जानीजानी गलत कुरा लेखी बैंक वा कुनै निक्षेपकर्ताको हितमा हानी नोक्सानी पुऱ्याउने कार्यलाई कसूर मानी सजायको व्यवस्था गरेको छ । कसैले जानी जानी वा बदनियतसाथ कुनै काम कारवाही गरी बैंकलाई हानी नोक्सानी पुऱ्याएमा वा गोपनियता भंग गरेमा वा यस ऐनको व्यवस्था उल्लंघन गर्ने कार्य

^६ कृषि विकास ऐन, २०२४ को दफा ३६, नेपाल ऐन संग्रह खण्ड ४ (ग), कानून किताब व्यवस्था समिति, २०५०, पृष्ठ १०४ ।

पनि कसूर मानिने यस ऐनको प्रावधान रहेको छ।^७ उल्लिखित कसूरका सम्बन्धमा राष्ट्र बैंकको लिखित उजुरी वा लिखित स्विकृतिका आधारमा मात्र उजुर लाग्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ।^८

भ) वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ :

यो ऐन २०४२।२।२३ मा लागू भएको देखिन्छ। यसले छरिएर रहेको पूँजीलाई एकत्रित गरी संस्थागत रूपमा लगानी गरी गैर बैङ्किङ्ग कामकाज गर्ने वित्त कम्पनीको स्थापना गर्ने उद्देश्य यो ऐनको रहेको थियो। यो ऐनले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पनि कारवाई गर्ने अख्तियारी दिएको थियो। साथै, विना दर्ता वा विना इजाजत वित्तीय कारोवार गर्ने, जानी जानी कुनै ग्राहक वा निक्षेपकर्ताको हक हितमा कुनै हानी नोक्सानी पुऱ्याएमा कसूर मानी कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था^९ रहेकोले बैङ्किङ्ग कसूरको नियमन र नियन्त्रण गर्ने प्रयास स्वरूप आएको भन्न सकिन्छ।

ब) विकास बैंक ऐन, २०५२ :

प्रस्तुत ऐन मिति २०५२।१।२।७ मा जारी भई लागू भएको थियो। ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रको विकास गर्न तत् तत् क्षेत्रको विकाससँग सम्बन्धित विकास बैंकको स्थापना तथा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गर्ने उद्देश्य सहित आएको यो ऐनले भुटा कुरा देखाउने तथा व्यक्त गर्ने, गलत कुरा लेखी निक्षेपकर्ताको हितमा हानी नोक्सानी पुऱ्याउने, जानाजान वा वदनीयतसाथ काम कुरा गरी बैंकलाई हानि नोक्सानी पुऱ्याउने, बैंकको गोपनीयता भंग गर्ने, यो ऐनको व्यवस्था उल्लंघन गर्ने आदि कार्यहरुलाई निषेध गरी दण्डको व्यवस्था दफा ५६ ले गरेको देखिन्छ।

१०

२) वर्तमान बैङ्किङ्ग कानूनहरु : (Existing Banking Law) :

अ) प्रत्यक्ष सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था :

क) विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ :

यो ऐन २०३४।१।१८ मा जारी भई लागू भएको थियो र हालसम्म कार्यान्वयनमा रही रहेको छ। यो ऐनले विनिमेय अधिकारपत्रको परिभाषा गर्न र तत्सम्बन्धी अन्य व्यवस्था गरेको देखिन्छ। बैंकमा निक्षेप

^७ बाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ को दफा ४१, नेपाल ऐन संग्रह खण्ड ४ (ग), कानून किताब व्यवस्था समिति, २०५०, पृष्ठ १३२।

^८ ऐ. दफा ४३।

^९ वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ५८, नेपाल ऐन संग्रह खण्ड ५ (ख), कानून किताब व्यवस्था समिति, २०५०, पृष्ठ ६३

^{१०} ज्ञानन्द्र बहादुर श्रेष्ठ, ऐन संग्रह एक टिप्पणी, पैरवी प्रकाशन, (२०६०), पृष्ठ ५७९।

नभई वा भए पनि पर्याप्त नभई जानी जानी कुनै व्यक्तिले चेक काटी कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा र त्यसरी हस्तान्तरण गरिएको चेक भुक्तानीको लागि सम्बन्धित बैंक समक्ष प्रस्तुत गर्दा पर्याप्त निक्षेप नभएको कारणबाट बैंकबाट चेक अनादर भएमा चेक काट्ने व्यक्तिबाट चेकमा उल्लेखित रकम र ब्याज समेत धारकलाई भराई चेक काट्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा तीन हजार रुपैयासम्म वा दुवै सजाय हुने कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ।^{११} यस सम्बन्धमा समान किसिमको कानूनी व्यवस्था बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ मा पनि उल्लेख भएको देखिन्छ। यो विनिमय अधिकार पत्रको व्यवस्था र बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को प्रयोग र न्यायिक दृष्टान्त सम्बन्धमा परिच्छेद ६ मा उल्लेख गरिएको छ।

ख) नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ :

यो ऐनले नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ र मुद्रा ऐन, २०४० लाई प्रतिस्थापन गर्दै मिति २०५८।१०।१७ मा जारी भई लागू भएको थियो। मूल्य स्थिरता, शोधनान्तर सुदृढीकरण, सुरक्षित, स्वस्थ र सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास, बैङ्किङ्ग तथा वित्तीय प्रणालीको स्वस्थ विकासका लागि उपयुक्त नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न र बैङ्किङ्ग तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने यस ऐनको उद्देश्य रहेको थियो। यस ऐनले निक्षेप संकलन, कर्जा प्रवाह, डिबेञ्चर वा अन्य वित्तीय उपकरण जारी, बैंकले निर्धारण गरेको नीति विपरित ब्याज लिने दिने, जाली वा खोटो वा नक्कली वा प्रतिलिपी मुद्रा जारी, लेनदेन वा वितरण, विदेशी विनिमय कारोवार गर्ने वा संलग्न हुने, यो ऐन वा अन्तर्गतका नियम वा अन्य संरचनाहरूको पालना नगर्ने कार्यलाई नियमन गर्ने र गैर कानूनी रितले गर्ने कार्यलाई निषेधित गरी कसूरको रूपमा मानी सजायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ।^{१२}

ग) बैंक र वित्तीय संस्थाहरूको ऋण असुनी ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९ :

ऋण असुली सम्बन्धी ऐन २०५८।१०।१७ मा जारी भई लागू भएको यो ऐन अद्यापि प्रचलनमा रहेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ऋण असुली सम्बन्धी मुद्दाहरू छिटो, छरितो ढंगबाट कारवाही र किनारा गरी ऋणीबाट लिनुपर्ने ऋणको साँवा ब्याज रकम असुल उपर गर्ने व्यवस्था

^{११} विनिमय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७।

^{१२} नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ९५ र ९६।

यो ऐनले गरेको छ । यो ऐनको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि नियमावली, २०५९ समेत आई लागू रहेको छ ।

घ) बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धित ऐन, (BAFIA) २०६३ :

मिति २०६३।७।१९ मा जारी भई लागू भएको यो ऐन अद्यापि प्रचलनमा रहेको छ । यो ऐनले इजाजतविना वा इजाजतको शर्त विपरीत कारोबार गरे, यो ऐन वा अन्तर्गत जारी भएका निर्देशन विपरीत निक्षेप लिए वा कर्जा दिए वा डिबेञ्चर वा अन्य वित्तीय उपकरण जारी गरे वा तोकिए विपरीत ब्याज लिए वा दिए वा विदेशी विनिमय कारोबार गरेमा कसूर मानेको छ । इजाजतपत्र प्राप्त वित्तीय संस्थाको वित्तीय कारोबार, हिसाब, किताब, खाता वही, श्रेस्ता वा लेखाको गोपनीयता कायम नराखेमा वा आदेश वा निर्देशनको उल्लंघन गरेमा पनि कसूर मानि सजायको व्यवस्था गरिएको छ । सजायमा विगोको आधारमा जरिवाना वा कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ ।^{१३}

ङ) बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ :

यो ऐन सम्बन्धमा परिच्छेद ४ मा विस्तृत विवेचना गरिएको छ ।

च) बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धित ऐन, २०७३ :^{१४}

यो ऐन २०७४।१।१० मा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भई लागू भएको छ । यसले पूर्व बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐनलाई पूर्ण रूपमा खारेज गरी नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । यस ऐनको दफा १०३ मा निम्न कार्यहरूलाई कसूर मानी सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

(१) कसैले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत जारी गरिएको नियम, विनियम, निर्देशन, आदेश वा शर्त वा सीमा विपरीत हुने गरी देहायको कुनै काम कारवाही गरेमा यस ऐन बमोजिम कसुर गरेको मानिनेछ :-

- (क) इजाजतपत्र नलिई बैकिङ तथा वित्तीय कारोबार गरेमा,
- (ख) गलत वा भुट्टा विवरण दिई बैकिङ तथा वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र लिएमा,
- (ग) बैकिङ तथा वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्रको शर्त सीमा विपरीत हुने गरी बैकिङ तथा वित्तीय कारोबार गरेमा,
- (घ) इजाजत विना विदेशी विनिमय सम्बन्धी कारोबार गरेमा,
- (ङ) यस ऐन विपरीत कर्जा प्रवाह वा अन्य लगानी गरेमा,

^{१३} बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ७० र ७१, नेपाल ऐन संग्रह खण्ड ७, कानून किताब व्यवस्था समिति, २०७२, पृष्ठ ।

^{१४} नेपाल राजपत्र भाग २, खण्ड ६७) काठमाडौं, वैशाख १० गते, २०७४ साल (पूर्वातिरिक्ताङ्क १क ।

(च) कर्जा प्रवाह गर्दा, धितो मूल्याङ्कन गर्दा, कर्जा असुली गर्दा वा सोसँग सम्बन्धित कुनै पनि कार्यमा अनियमितता गरेमा, धितोमा लिएको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्दा वा गैर बैकिङ्ग सम्पत्तिको रूपमा सकार गर्नु पर्दा वा गैर बैकिङ्ग सम्पत्ति सकार गरी बिक्री गर्दा धितो लिँदा गरिएको मूल्याङ्कन बनावटी मूल्यमा गरेमा,
 (छ) गाभ्दा गाभिदा, प्राप्त गर्दा, खारेजी गर्दा वा लेखापरीक्षण गर्दा कुनै सञ्चालक, पदाधिकारी, कर्मचारी तथा अन्य व्यक्तिले अनियमितता गरेमा,
 (ज) खण्ड (क) देखि (छ) सम्मको कसुर गर्न उद्योग गर्ने वा त्यस्तो कसुर गर्न कुनै किसिमले मद्दत पुऱ्याएमा ।
 (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर हुँदाका बखत आफ्नो पदमा बहाल रहेको सञ्चालक, पदाधिकारी वा कर्मचारी वा कसुरमा सहयोग गर्ने अन्य कुनै व्यक्ति समेतले त्यस्तो कसुर आफ्नो सहमति बिना भएको वा त्यस्तो कसुर हुन नदिन आफूले भरमग्दुर प्रयास गरेको कुरा प्रमाणित गरेको अवस्थामा बाहेक त्यस्तो कसुर निज स्वयंले गरेको मानिनेछ ।
 (३) विदेशी बैंकको शाखाको कुनै पनि पदाधिकारी वा कर्मचारीले शाखाको नियमित कारोबारको सिलसिलामा बाहेक त्यस्तो शाखाको कुनै सम्पत्ति अर्को मुलुकमा स्थानान्तरण गरेमा, सोको स्वीकृति दिएमा, त्यसो गर्न अख्तियारी दिएमा वा सो कार्यलाई मद्दत गर्ने वा पुग्ने कुनै कार्य गरेमा यस ऐन बमोजिम कसुर गरेको मानिनेछ ।

आ) अप्रत्यक्ष सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थाहरुः

क) विदेशी विनिमय नियमित गर्ने ऐन, २०१९ :

२०१९।३।१५ मा जारी भई लागू भएको यो ऐनको उद्देश्य सर्वसाधारण जनताको आर्थिक हित कायम राख्न विदेशी विनिमय सम्बन्धी कारोवारलाई अझ बढी मात्रामा नियमित गर्ने रहेको छ । अद्यापि लागू रहेको यो ऐनले यो ऐनको परिपालना नगर्ने, गोप्यता भंग गर्ने, कानूनी व्यवस्था पूरा नगरी वा प्रक्रिया नपुऱ्याई वा अधिविजकीकरण गरी पैठारी गर्ने, सयम सिमा भित्र मालसामान पैठारी नगर्ने वा मालसामान पैठारी नगर्ने कार्यलाई कसूर मानी सजायको व्यवस्था गरेको छ । कुनै फर्म कम्पनी, संस्थाबाट कसूर भएकोमा सो बखत कामको जिम्मा लिने सञ्चालक, कर्मचारी, पदाधिकारी वा एजेन्ट सजायको भागी हुने भन्ने संस्थागत फौजदारी दायित्वको व्यवस्था समेत गरेको देखिन्छ । संवैधानिक निकायको प्रमुख वा सदस्य वा राजनीतिक नियुक्तिको पदमा बहाल रहेको कुनै व्यक्तिले कसूर हुने काम गरेमा हुने अन्य व्यक्तिलाई हुने सजायमा दोब्बर सजाय हुने व्यवस्था समेत रहेको छ ।^{१५}

ख) सहकारी ऐन, २०४८ :

^{१५} विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९ को दफा १७ ।

यो ऐन मिति २०४९।२।२२ मा जारी भई लागू भएको थियो । यो ऐनले प्रशासकिय प्रकृतिका कार्यहरु सम्पादन नगरेमा रजिष्ट्रारले आदेश गरी जरिवाना गर्न सक्ने अधिकार दिएको देखिन्छ । कारोवारको वार्षिक प्रतिवेदन र लेखापरिक्षण प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने कर्तव्य पूरा नगरेमा र संस्था वा संघको कारोवारको सम्बन्धमा सोधपुछ गर्दा जानकारी उपलब्ध नगराएमा जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ४३ ले गरेको देखिन्छ ।^{१६}

ग) करार ऐन, २०५६ :

यस ऐनले व्यक्ति व्यक्ति विचको व्यवसायिक सम्बन्ध निर्धारण र नियमन गर्दछ । करार वा सम्झौताको रूपमा निर्माण सम्बन्धलाई करारका शर्त बन्देज अनुसार अगाडि बढाउने, करारका विषयहरु कार्यान्वयन गर्ने तथा स्थगन गर्ने समेतका व्यवस्थाहरु गरिएको छ । यस ऐनले नासो, धितो तथा धरौट सम्बन्धी, वस्तु विक्री सम्बन्धी, एजेन्सी सम्बन्धी, मालसामान ढुवानी सम्बन्धी विशेष विषयहरुलाई पनि समेटेको छ । साथै, करारको परिपालना, सोबाट उत्पन्न दायित्व, उल्लंघन भएमा सो को उपचार समेतको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यी व्यवस्थाहरुबाट बैङ्किङ्ग व्यवसायको सञ्चालन गर्न, व्यवसायका सिलसिलामा दोस्रो पक्षसँग गरिएको करार बमोजिमको सेवा लिने तथा दिने सम्बन्धमा समेत यो ऐनले सहज वातावरण सृजना गरेको छ । करार उल्लंघनबाट उत्पन्न परिणामलाई अस्विकार्य भएमा न्यायिक उपचारको माध्यमबाट जाँच गरी क्षति भएको भए उल्लंघन गर्नेबाट भराई पाउन सक्ने व्यवस्था समेत रहेको हुँदा बैङ्किङ्ग व्यवसायलाई सञ्चालन, प्रवर्द्धन र व्यवस्थित गराउने मुख्य कानूनी सयन्त्रका रूपमा रहेको छ ।

घ) कम्पनी ऐन, २०६३ :

यो ऐन कम्पनी ऐन, २०२१, कम्पनी ऐन, २०५३ समेतका व्यवस्थालाई सामयिक बनाउने क्रममा बनी मिति २०६३।७।१७ देखि लागू भई कार्यान्वयनमा आएको हो । यो ऐनको उद्देश्य आर्थिक विकासमा गतिशीलता तथा कम्पनीको संस्थापना, सञ्चालन तथा प्रशासनलाई अभू बढी सुगम, सरल र पारदर्शी बनाउने उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।^{१७}

^{१६} पादटिप्पणी नं. १०, पृष्ठ ४०२ ।

^{१७} नेपाल ऐन, सङ्ग्रह खण्ड ८, कानून किताव व्यवस्था समिति, पृष्ठ १६९, (२०७२) ।

यस ऐनले कम्पनीको प्रशासन सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । कम्पनीको संस्थापना, कम्पनीका कानूनी संरचनाको व्यवस्था, कम्पनीको संरचना, ति संरचनाहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार, दायित्व, कम्पनीको लेखा, लेखा परिक्षण तथा कम्पनीको नियमन समेतका व्यवस्थाहरू गरिएको छ । यस ऐनले कम्पनी प्रशासनको क्रममा देखिने कसूरहरूलाई समावेश गरी सजायको व्यवस्था गरेको परिच्छेद १७, दफा १५९, १६०, १६१, १६२ र १६३ मा पाउँछौ ।^{१८} कसूरलाई सजायका आधारमा वर्गीकरण गरी उल्लेख गरिएको छ । जसमा पचास हजार रुपैयासम्म जरिवाना वा दुई वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय (दफा १६०), पचास हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने (दफा १६१), बीस हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने (दफा १६२), नोक्सानी विगो भराउने (दफा १६३) आदि सजायको व्यवस्था गरेको छ । प्रारम्भमा अन्तरिम प्रयोजनका लागि कम्पनी बोर्ड (दफा १५९(५) ले नेपाल सरकारले अदालत तोके पछि सोही अदालतले मुद्दा मामिला तथा अन्य काम कारवाही गर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारले तोकेका वाणिज्य इजलाशबाट मुद्दाको काम कारवाही गर्ने गरी तोकिएको देखिन्छ ।^{१९}

ड) मालपोत ऐन, २०३४ :

मालपोतको असुल तहसिल सम्बन्धी व्यवस्थामा संशोधन र एकीकरण गर्न र जग्गा आवाद गर्ने सम्बन्धी व्यवस्थाका लागि यो ऐन आई मिति २०३४।१।१८ देखि लागू भएको देखिन्छ । भूमि प्रशासन ऐन, २०३४, मालपोत (विशेष व्यवस्था) ऐन, २०१८, मालपोत (मिन्हा) ऐन, २०१९, मधेश मालको सवाल, पहाड मालको सवाल समेतलाई खारेज गर्दै आएको यो मालपोत ऐन, २०३४ ले मालपोत कार्यालय स्थापना गरी विभिन्न काम, कर्तव्य र अधिकार तोक्ने क्रममा दफा ८ मा समेत व्यवस्था रहेको छ । बैङ्किङ व्यवसाय सञ्चालन गर्ने प्रयोजनार्थ ऋणी वा लिखत वा करारका कुनै पक्षको अचल सम्पत्ति रोक्का गर्ने, रजिष्ट्रेसन, नामसारी, दाखिल खारेज र लगत कट्टा गर्ने जग्गाको न्यूनतम मूल्य निर्धारण गर्ने समेतका कार्यहरू गर्ने गर्दछ जुन कार्य बैङ्किङ व्यवसायका लागि आवश्यक छ । मालपोत कार्यालयको कर्तव्य तोक्ने क्रममा बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन, २०६३ को दफा ५६(३),(४) र दफा ५७ (४) (५) मा उल्लेख गरिएको छ । यि कर्तव्यहरू हेर्दा मालपोत कार्यालय समेत

^{१८} ऐ. , पृष्ठ २६३ ।

^{१९} मिति २०६६।४।१५ मा प्रकाशित नेपाल राजपत्र संख्या १४ मा वाणिज्य इजलास नेपालगंज, वुटवल, हेटौँडा, पाटन, विराटनगर तोकिएको ।

वैङ्कट व्यवसाय गर्ने कार्यका लागि सहयोगी निकायका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

४) बैङ्क कसूर सम्बन्धी अवधारणा :

आजको एक्काइसौं शताब्दीलाई विश्वव्यापिकरण सहितको प्रविधियुक्त व्यापार व्यवसायको युग मानिन्छ । व्यापार व्यवसायलाई सहज बनाउन सूचना प्रविधियुक्त बैङ्क सेवा पनि त्यत्तिकै फस्टाएको छ । बैङ्क सेवा राज्यभित्र मात्र सीमित नरहेर राज्यको सीमा भन्दा टाढा टाढासम्म पनि विस्तार भएको छ । बढ्दो बैङ्क प्रतिस्पर्धाका कारण एकातर्फ बैङ्क क्षेत्रमा विभिन्न अवसर र सुविधाहरु सृजना भएका छन् भने अर्कोतर्फ विभिन्न बैङ्क अपराधहरु घटेका छन् । यि अपराधहरु राज्यभित्र मात्र नभई सीमा विहिन रूपमा पनि हुने गरेका छन् । बैङ्क अपराध विशेषतः बैङ्कका आर्थिक गतिविधिसँग सम्बन्धित हुने भएकोले यसलाई आर्थिक अपराधको एउटा आयामको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यो अपराधले राज्यको आर्थिक क्षेत्रलाई नकारात्मक असर पार्ने हुनाले यसलाई गम्भीर आर्थिक अपराधको रूपमा राज्यले लिने गरेको पाइन्छ । परम्परागत अपराधहरु भन्दा भिन्न भएकोले आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रले यसलाई अपराधको नयाँ स्वरूपका रूपमा लिएको पाउँछौं । बैङ्क अपराधले आर्थिक तथा मौद्रिक अपराधका धेरै आयामहरुलाई समेटेको हुन्छ तथापी नेपालमा बैङ्क कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले यस अपराधलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गरेर सरकारवादी फौजदारी अपराधको कोटीमा पारेको छ ।

बैङ्कमा जम्मा भएको रकमको दुरुपयोग कर्मचारी वा वाह्य व्यक्तिले दुरुपयोग गर्न सक्छन् । बैङ्क कारोबारका सम्बन्धमा हुने काम कारवाहीमा जालसाजी, धोखा, ठगीपूर्ण कामहरु भई स्वयं बैङ्क र बैङ्कका निक्षेपकर्ता तथा ग्राहकलाई नै हानी नोक्सानी तथा सो कार्य गर्ने व्यक्ति वा कर्मचारीहरुलाई लाभ पुगेको हुन्छ । यी र यस्तै प्रतिनिधी अपराधहरु जुन बैङ्क, मुद्रा तथा विनिमेय साधन तथा बैङ्कको स्रोत साधन र सम्पत्तिसँग सम्बन्धित हुन्छन् सामान्यतया बैङ्क कसूरका रूपमा लिईन्छ । बैङ्क प्रणालीको सहज सञ्चालनको विरुद्धमा हुने गतिविधिलाई फौजदारी कानूनले अपराधको कोटीमा राखी बैङ्क कसूर मानेको पाईन्छ । बैङ्क कारोबारमा सुशासन कायम गर्ने उद्देश्यले नै बैङ्क कसूर सम्बन्धी अवधारणाको शुरुवात भएको हो । अन्य परम्परागत अपराध भन्दा भिन्न प्रकृति हुने भएकोले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको कारोबारमा हुन सक्ने कसूरजन्य कार्यलाई अपराधिकरण गरेर त्यस्तो कसूर गर्नेलाई दण्डित गरी बैङ्क तथा वित्तीय प्रणालीमा पर्ने नकारात्मक असर र जोखिमलाई नियन्त्रण गरी बैङ्क तथा वित्तीय प्रणाली प्रति विश्वसनियता बढाउन बैङ्क कसूर सम्बन्धी अवधारणा विकसित भएको देखिन्छ । यस अन्तर्गत बैङ्क तथा वित्तीय क्षेत्रमा हुने अपराधको रोकथामको साथै अपराध घटित भएको अवस्थामा त्यस्तो अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिलाई दण्डित गर्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा बैङ्क तथा मौद्रिक गतिविधिसँग सम्बन्धित केही कसूर भने परम्परागत अपराधकै रूपमा रहेका छन् । १९९४ सालमा नेपाल बैङ्कको स्थापना पछि औपचारिक बैङ्क कारोबार शुरु भएको थियो । नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०१२ अन्तर्गत २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्थापना भयो । त्यसपछि विभिन्न विदेशी बैङ्कहरुको संयुक्त लगानीमा समेत बैङ्कहरु संचालन भईरहेका छन् । निजी बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरु पनि धेरै भईसकेका छन् । सहकारी

संस्थाहरूले पनि ठूलो परिमाणमा वित्तीय कारोबारको क्षेत्र ओगटेका छन् । हाल नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंक सञ्चालित छ । सन् २००४ मा नेपालले विश्व व्यापार संगठन (WTO) को सदस्यता प्राप्त गर्न नेपाल सरकारले नेपालमा विदेशी बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको प्रवेश खुला गर्ने प्रतिवद्धता जनाए संगै त्यसको लागि अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको बैङ्किङ्ग प्रणाली सञ्चालन गर्ने गराउने र व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा छाता ऐनका रूपमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ जारी गरीएको छ । तत् तत् क्षेत्रका विभिन्न कसूरहरूलाई अपराधिकरण (Criminalization) गर्दै बैङ्किङ्ग प्रणालीमा सुशासन कायम गर्न बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लागू भएको छ । यसले बैङ्किङ्ग कसूरलाई कानूनी दायरामा ल्याउन विभिन्न सारवान तथा कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू गरेको छ ।

५) **बैङ्किङ्ग कसूर निवारणार्थ सुशासन :**

व्यावसायिक क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन शब्दावली अहिले अत्याधिक प्रयोग हुने गर्दछ । कुनै पनि व्यवसायिक कम्पनी सञ्चालनमा सुशासनको ग्यारेन्टी गरी कम्पनीका लगानीकर्ता तथा यससंग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित सबैको हित गर्ने उद्देश्यले वीसौं शताब्दीको पछिल्ला वर्षहरूमा पश्चिममा विकसित मुलुकहरूबाट संस्थागत सुशासन सम्बन्धी अवधारणाको विकास भएको पाईन्छ । यसै क्रममा सन् १९९५ मा वेलायतमा कम्पनीको सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले International Corporate Governance Network (ICGN) को स्थापना भई संस्थगत सुशासन सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्त, मार्गदर्शन र अभ्यास स्थापित गर्दै आएको देखिन्छ । सन् १९९६ देखि सन् २००२ सम्म संस्थागत सुशासनको अभावमा उत्पन्न Asian Financial Flu का कारण जर्जर भएको विभिन्न एशियाली, अमेरिकी र युरोपेली मुलुकहरूको अर्थतन्त्रलाई ठिक बाटोमा ल्याउन Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) ले सन् १९९९ मा अन्तराष्ट्रिय मार्गदर्शनका रूपमा OECD Principles of Corporate Governance जारी गरी त्यसलाई सन् २००४ र २०१५ मा परिमार्जन समेत गरेको छ । संस्थागत सुशासनकै लागी बैङ्किङ्ग कम्पनीहरूको संरक्षणार्थ विश्व समुदायको पहलमा International Bank for Settlement को प्रयासमा सन् २००२ मा Basel Guidelines जारी भएको र सन् २००६ मा Banking Supervisors को विश्व सम्मेलनले यो Guidelines लाई परिमार्जन गरेको देखिन्छ । यसै क्षेत्रमा Asian Development Bank ले ADB Principles समेत जारी गरेको देखिन्छ । उल्लेखित सिद्धान्त तथा मार्गदर्शनहरू नै बैकिङ्ग क्षेत्रमा प्रमुख रूपमा संस्थागत सुशासन सम्बन्धी अवधारणाका अन्तराष्ट्रिय सूत्राधार मानिन्छन् । जस अनुसार संस्थागत सुशासनका अन्तराष्ट्रिय मान्यता र मापदण्डमा संस्थाको वित्तीय कारोबारको पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता र बैङ्किङ्ग क्षेत्रमा निक्षेपकर्ताको हित एवं समग्र वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व जस्ता विषय समेटिएको छ ।

उपरोक्त अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड र मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै नेपालमा पनि बैङ्किङ्ग क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन कायम गर्ने हेतुले सन् २००६ देखि बैङ्किङ्ग क्षेत्रसंग सम्बन्धित ऐन कानूनहरूमा संशोधन तथा केही नयाँ कानूनहरू समेत निर्माण भएको पाईन्छ । नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ मा संशोधन, बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ र बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को निर्माण यसै परिप्रेक्षमा भएको देखिन्छ ।

परिच्छेद-तीन

बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय व्यवस्था र अभ्यास

१) पृष्ठभूमि:

विश्वव्यापी रूपमा बैंकिङ्ग कसूरका मुख्य आयामहरूमा निक्षेप तथा ऋणमा हुने अपचलन र ठगीलाई मुख्य रूपमा लिइन्छ। यसका अतिरिक्त अर्काको चेकको दुरुपयोग, खाताको दुरुपयोग, पहिचान ठगी (Identity Fraud), अनधिकृत रूपमा हुने रकम विप्रेषण, भुक्तानी तथा फछ्यौट सम्बन्धी कसूर, चेक वाउन्स आदि समेत बैंकिङ्ग कसूरको परिभाषाभित्र पर्दछन्। यस प्रकारका कसूरको निवारणका लागि अपनाइने मुख्य मुख्य उपायहरू भनेको कानूनी संरचना तथा संस्थागत संरचनाका निर्माण हुन्। कानूनले गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यहरूका बारेमा निर्दिष्ट गर्छ भने गर्न नहुने कार्य गरेमा हुने सजाय समेत तोक्ने कार्य गर्दछ। संस्थागत उपायको कुरा गर्नुपर्दा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूलाई बुझाउँछ। नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा नेपालको व्यवस्थापिका संसदले बैंकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ निर्माण गरेर कानूनी संरचनाको व्यवस्था गरेको छ भने उक्त ऐन कार्यान्वयनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपाल प्रहरी, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय लगायतले संस्थागत संरचनाको रूपमा कार्य गरी बैंकिङ्ग कसूर निवारणका लागि कार्य गरिरहेका छन्।

वहुपक्षीय संस्थाहरू जस्तै अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोष, United Nations on Drugs and Crime (UNODC), BASEL Committee आदि समेत विश्वव्यापी रूपमा बैंकिङ्ग कसूर निवारणको कार्यमा लागि परेका छन्। यसै सन्दर्भमा नेपालको छिमेकी मित्र राष्ट्र भएको, नेपालसँग सांस्कृतिक सामिप्यता समेत रहेको तथा नेपालको कानूनी संरचना भारतको कानूनी प्रणालीबाट प्रभावित समेत रहेको अवस्थामा बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा भारतको अनुभव र असल अभ्यासका सम्बन्धमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ।

२) भारत :

भारतमा विशेषगरी बैंकिङ्ग कसूरको रूपमा बैंकिङ्ग ठगी बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। भारतीय रिजर्व बैंकले बैंकिङ्ग ठगीलाई "कुनै व्यक्तिले बैंकिङ्ग कारोवार गर्ने सन्दर्भमा वा हातैले वहि हिसाब खाता राख्ने कार्य गर्दा वा कम्प्युटरबाट त्यस्ता वहि हिसाब खाता राख्ने कार्य गर्दा स्वतःस्फूर्त रूपमा कानून बमोजिम गर्न नहुने कुनै कार्य गरी वा कानून बमोजिम गर्नुपर्ने कुनै कार्य नगरी बैंकलाई कुनै पनि तरिकाले मौद्रिक हानि पुऱ्याई वा नपुऱ्याई कुनै अन्य व्यक्तिलाई छोटो समयका लागि वदनीयतपूर्ण ढंगबाट लाभ पुऱ्याउने कार्य गरेमा वा अन्यथा गरेमा बैंकिङ्ग ठगी भएको मानिनेछ।" भनी परिभाषित गरेको छ।

भारतमा बैंकिङ्ग कसूरलाई मात्र एकलौटी ढंगले सम्बोधन गर्ने गरी हालसम्म कुनै कानून ल्याइएको पाइँदैन। तथापि भारतमा अत्याधिक रूपमा बैंक ठगी हुने भएकोले भारतीय दण्ड संहिताको ठगी सम्बन्धी प्रावधान अन्तर्गत नै कारवाही हुने गरेको पाइन्छ।

इण्डियन इन्स्टिट्यूट अफ म्यानेजमेन्ट बैंगलोर (IIMB) ले मार्च २०१६ मा प्रकाशित गरेको प्रतिवेदन अनुसार भारतका सरकारी बैंकहरूले मात्रै विगत ३ वर्ष यता ठगीकै कारण भा.रु. २२,७४३ करोड बराबर रकम गुमाएको तथ्य बाहिर आएको छ।^{२०}

भारतीय रिजर्व बैंकले बैंकिङ्ग ठगीलाई निक्षेप सम्बन्धी ठगी, ऋण प्रवाहसँग सम्बन्धित ठगी तथा सेवा सम्बन्धी ठगी गरी ३ वटा वर्गमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।

हालका वर्षहरूमा आकारको हिसाबले त्यति ठूलो नभएपनि निक्षेप सम्बन्धी ठगी संख्यात्मक रूपमा बढीरहेको देखिन्छ। भुक्तानीका नयाँ प्रणालीको विकास हुनु, वाणिज्य बैंकहरूले Cheque Transaction System (CTS) वा Image Based Clearing System (ICS) मार्फत क्लियरिङ्ग चेक भुक्तानी कार्यको विकास गर्नु, विद्युतीय माध्यमबाट रकम स्थानान्तरण गर्ने आदि कारणले यसको संख्यामा वृद्धि भएको देखिन्छ।

त्यस्तै ऋण प्रवाहसँग सम्बन्धित ठगी समेत मुख्य चुनौतिको रूपमा देखा परेको छ। रकमको हिसाबले विगत ४ वर्षको तथ्यांकलाई हेर्दा कुल बैंकिङ्ग ठगीको ६७% रकम ऋण प्रवाहसँग सम्बन्धित ठगीबाट सिर्जित भएको देखिन आउँछ। यसले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थायित्वमा नै खतरा उत्पन्न गराउने देखिन्छ।

त्यस्तै प्रविधिको विकाससँगै साइबर अपराध गरी बैंक ठगी गर्ने कार्य पनि द्रुत गतिमा बढीरहेको देखिन्छ। बैंक ग्यारेण्टी लगायत प्रतितपत्र मार्फत समेत ठूलो मात्रामा बैंक ठगी भईरहेको देखिन्छ।

भारतीय बैंक ठगी सम्बन्धी तथ्यांक हेर्दा ९५% ठगी वाणिज्य बैंकहरूमा भएको देखिन्छ भने त्यसमध्ये १८% ठगी सरकारी बैंकहरूमा भएको देखिन्छ।

बैंकिङ्ग ठगी सम्बन्धमा उजुरी गर्नका लागि विद्यमान भारतीय संरचना :

बैंकको वर्गीकरण	रकमको सीमा	उजुरी गर्ने निकाय	अन्य सूचना
निजी बैंक/विदेशी बैंक	भा.रु. १ लाख वा सो भन्दा माथि	राज्य प्रहरी	
	भा.रु. १० हजार वा सो भन्दा माथि (बैंककै कर्मचारी कसूरमा संलग्न भएमा)	राज्य प्रहरी	
	भा.रु. १ करोड वा सो भन्दा माथि	गम्भिर प्रकृतिको ठगी अनुसन्धान गर्ने निकाय (कर्पोरेट मामिला)	राज्य प्रहरीका अतिरिक्त

^{२०} Indian Institute of Management Bangalore (IIMB), Working Paper NO : 505, Frauds in the Indian Banking Industry

		मन्त्रालय)	
सरकारी बैंकहरु	भा.रु. ३ करोड वा सो भन्दा कम	राज्य प्रहरी	
	भा.रु. ३ करोड भन्दा माथि वा २५ करोड भन्दा कम	केन्द्रीय जाँच व्यूरो	केन्द्रीय जाँच व्यूरोको भ्रष्टाचार निवारण विङ्ग (प्रथम दृष्टिमा नै बैंकको कर्मचारीको संलग्नता देखिएमा)
	भा.रु. २५ करोड भन्दा माथि	केन्द्रीय जाँच व्यूरो	केन्द्रीय जाँच व्यूरोको बैंकिङ्ग सुरक्षा तथा ठगी हेर्ने सेल (बैंकको कर्मचारीको संलग्नता देखिए पनि वा नदेखिएपनि)

बैंक ठगीसँगै बैंकको निष्क्रिय सम्पत्ति (Non Performing Asset-NPA) बढ्न जाने हुनाले अन्ततः बैंक नै धराशयी हुनजाने संभावना रहन्छ जसले गर्दा आम जनमानसले खाइनखाई बैंकमा गरेको वचत समेत डुब्न गएको अवस्था छ ।

भारतमा बैंक ठगीमा संलग्न व्यक्तिको अपराधिक मनशाय प्रमाणित गर्न नसक्दा बैंक ठगी सम्बन्धी मुद्दा कमजोर हुन गई अपराधीले उन्मुक्ति पाउने गरेको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा ठगी प्रमाणित गर्ने सन्दर्भमा बैंक लगायत अनुसन्धान गर्ने निकायले समेत विभिन्न कार्यगत अप्ठ्याराहरूसँग जुध्नुपरेको छ । बैंकहरूसँग कानूनी दस्तावेज तयार गर्ने ज्ञान नहुँदा ठगी गर्ने व्यक्तिका विरुद्ध उनीहरुले उजुरी गर्दा कानूनी स्पष्टताको अभावमा ठगी सम्बन्धी मुद्दा कमजोर भएको अवस्था समेत छ । बैंकमा ठगी सम्बन्धी समस्या हेर्ने छुट्टै विभाग समेत नहुने हुँदा अनुसन्धान अधिकृतलाई कोसँग सम्पर्क गर्दा अनुसन्धानको कार्य प्रभावकारी हुनसक्छ भन्नेमा अन्योल हुनेहुँदा सहकार्यको अभावमा समेत मुद्दा कमजोर हुन गई ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरुलाई कारवाही गर्न समस्या परेको तर्फ IIMB को उक्त प्रतिवेदनले औल्याएको छ ।

कुनै कुनै मुद्दामा बैंक ठगीको कसूर ठहर भएपनि रकम असूल गर्ने कानूनी व्यवस्थाको अभावमा बैंकले सधैं आर्थिक क्षति व्यहोर्नुपरेको अवस्था छ । लामो न्यायिक प्रक्रियाका कारणले समेत बैंकिङ्ग ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरूले उन्मुक्ति पाउने गरेका छन् । लामो अदालती प्रक्रियामा प्रमाण नष्ट हुने समस्या पनि उत्तिकै रहेको देखिन्छ । प्रथमतः बैंक ठगीमा प्रमाण जुटाउन मुस्किल पर्छ । प्रमाण जुटी हाले पनि लामो अदालती प्रक्रियाका कारण उक्त प्रमाणको भार कम हुन गई ठगीको कसूर ठहर गर्न गाह्रो भएको अवस्था समेत आइपरेको देखिन्छ ।

लामो अदालती प्रक्रियाका कारण बैंकिङ्ग ठगीको कसूर ठहर गर्न गाह्रो हुने, कसूर ठहर भएतापनि ठगीमा संलग्न रकम असुली गर्ने कानूनको अभावमा बैंकलाई ठूलो आर्थिक क्षति हुन गई बैंकको निष्क्रिय सम्पत्ति (Non Performing Asset) बढ्न गई वित्तीय स्थायित्वमा नै असर पर्न गएको अवस्था देखिन्छ ।

३) संयुक्त अधिराज्य वेलायत :

यदि कसैले कसैलाई भुक्त्यानमा पारेर, सहि सूचना सम्प्रेषण नगरेर तथा पदीय दुरुपयोग गरेर ठगी गरी आर्थिक लाभ हासिल गर्छ भने ठगी गरिएको मानिनेछ भनेर वेलायतमा ठगीको परिभाषा गरिएको छ ।^{२१}

वेलायतमा मात्र सन् २०११ देखि सन् २०१२ का बीचमा क्रेडिट कार्ड मार्फत ३८ करोड असी लाख पाउण्ड रकम बराबरको बैंकिङ्ग ठगी भएको देखिन्छ । त्यस्तै फोन, इन्टरनेट तथा इमेल आदेश (Card not present or CNP) मार्फत २४ करोड ५८ लाख पाउण्ड रकम बराबरको बैंकिङ्ग ठगी भएको देखिन्छ । यस प्रकारको ठगीमा कार्ड धारकको सम्पूर्ण विवरण **skimming** अर्थात् कुनै वाह्य यन्त्र नगद मेशिनमा जडान गर्ने, ह्याकिङ्ग (**hacking**) अर्को शब्दमा भन्ने हो भने घुसपैठ जस्ता जालसाजीपूर्ण कार्य मार्फत प्राप्त गरी सोही विवरण प्रयोग गरी व्यक्ति आफैँ बैंकमा उपस्थित नभईकन फोन वा इमेलबाट आदेश दिई जालसाजीबाट प्राप्त कार्डको विवरण दिई कारोवार गरिन्छ । यसलाई CNP ठगी समेत भनिन्छ ।^{२२}

विकसित मुलुकहरूमा प्रविधिको प्रयोग गरी बैंकिङ्ग ठगी गर्ने प्रचलन बढेसँगै बैंकहरूले पनि अत्यन्त कडा सुरक्षा उपायहरू (**Security Features**) जस्तै वेलायतमा **Chip & PIN** को प्रयोग गरी ठगी नियन्त्रण कार्यमा सफलता प्राप्त गरेका छन् तथापि ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरू प्रविधिलाई चुनौति दिन नसकेपछि पुनः ठगीको परम्परागत तरिका अपनाई ठगी गर्न थालेका छन् । जस्तै, वास्तविक कार्ड धारकहरूबाट कार्डको चोरी गर्ने, जालसाजीबाट वा भुक्त्याएर कार्डको विवरण प्राप्त गरी उक्त विवरण प्रयोग गरी CNP मार्फत ठगी कार्य भइरहेको अवस्था समेत छ ।

यस प्रकारको कार्ड ठगीमा कार्ड वा कार्ड धारकको उपस्थिति नहुने हुँदा यसलाई निवारण गर्न गाह्रो हुने तथ्य वेलायतको उक्त प्रतिवेदनले देखाएको छ ।

^{२१} Fraud Act, 2006

^{२२} Report, 2013, Financial Fraud Action UK

त्यस्तै इन्टरनेट/इ-कमर्स कार्ड ठगी मार्फत १४ करोड २ लाख पाउण्ड ठगी भएको देखिन्छ । खोटा (Counterfeit) कार्ड मार्फत ४२ करोड १० लाख पाउण्ड, हराएको तथा चोरी भएको कार्ड मार्फत ५५ करोड २० लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ । यसरी हराएको वा चोरी भएको कार्ड प्रयोग गरी ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरूले Chip & PIN प्रविधि प्रयोग नगरेका सुरक्षाको हिसाबले कमजोर पसल तथा स्टोरहरूबाट कारोवार गरेको देखिन्छ ।

सन् २०१२ मा Application Fraud (अरुको पहिचानका कागजात वा नक्कली कागजात पेश गरेर आफ्नो नाममा खाता खोल्ने कार्य) मार्फत ३२ करोड १० लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ भने Account Takeover (अरुको कार्ड विवरण जालसाजीबाट प्राप्त गरी बैंकमा सम्पर्क गर्ने र रकम अन्तै स्थानान्तरण गराउने कार्य) मार्फत २४ करोड ४० लाख पाउण्ड ठगी भएको तथ्य प्रतिवेदनले देखाउँछ ।

Mail Non-Receipt Fraud अर्थात् बैंकले कार्ड सम्बन्धित व्यक्तिको नाममा पठाएता पनि कार्ड सम्बन्धित व्यक्तिको हातमा नपुगी बीचैबाट हराउने वा सम्बन्धित व्यक्तिको पत्र मंजुशा (Mail Box) बाटै चोरी भई ठगी हुने कार्यबाट १२ करोड ६० लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ । त्यस्तै retailer (face to face) मार्फत ५४ करोड ५० लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ । प्रविधिको विकाससँगै ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरूले उच्च प्रविधियुक्त सुरक्षा कवच तोड्न नसकेपछि कार्ड नै चोरी गर्ने, व्यक्तिगत पहिचान नं. (PIN- Personal Identity No.), यसपछि पिन भनिएको छ, चोरी गर्ने, सामाजिक सञ्जाल मार्फत विवरण प्राप्त गरी ठगी गर्ने कार्यमा वृद्धि भएको छ ।

नगद मेशिन (Cash Machine) जस्तै एटिएम (ATM) बाट २८ करोड ९० लाख पाउण्ड बराबरको रकम अनधिकृत रूपमा भिकेर ठगी भएको देखिन्छ । ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरूले कार्ड धारकहरूले आफ्नो पर्स वा wallet मा टिपेको पिन चोरी गरी त्यसरी चोरेको पिन प्रयोग गरी नगद मेशिनबाट रकम भिकी ठगी गर्ने गरेको समेत पाइएको छ । यस प्रकारको ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरूले कार्ड टूट्यापिङ्ग यन्त्र नगद मेशिनको स्लटमा राखेर समेत पिन चोरी गर्छन् । त्यस्तै Skimming अर्थात् कुनै वाह्य यन्त्र नगद मेशिनमा जडान गरी कार्ड धारकको सम्पूर्ण विवरण प्राप्त गरी सोही विवरण प्रयोग गरेर समेत ठगी गरेको पाइएको छ ।

कसैले एटिएमबाट रकम भिकिरहेको समयमा पछाडिबाट हेरेर (Shoulder Surfing) पिन चोरी गरी अनधिकृत रूपमा एटिएमबाट रकम भिकी ठगी गर्ने गरको पाइन्छ । यसरी विभिन्न जालसाजीपूर्ण कार्य गरी कार्ड मार्फत रकम भिके पनि अन्ततः बैंक मार्फत कारोवार भई बैंककै रकम चोरी हुने हुँदा बैंक नै ठगीको शिकार हुनेमा दुई मत छैन ।

विदेशी भूमिबाट वेलायतमा बैंकिङ्ग ठगी भई १ अरब १ करोड ३० लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको पाइन्छ । यस प्रकारको ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरूको वेलायती कार्डहरूको चुम्बकीय धर्सा (Magnetic Stripe) मा भएका विवरणहरू चोरी गरी Chip & PIN प्रविधि जडान नगरेका मुलुकहरू (जस्तै, संयुक्त राज्य अमेरिका) मा प्रयोग गरी बैंक ठगी गर्ने कार्यहरू भइरहेको तर्फ सो प्रतिवेदनले औल्याएको छ । तथापि सन् २००८ को तथ्यांकलाई हेर्दा सन् २००८ को

तुलनामा सन् २०१२ मा यस प्रकारको ठगी ५६५ ले घटेको देखिन्छ । सन् २००८ मा २ अरब ३० करोड १० लाख पाउण्ड बराबरको रकम बैंकिङ्ग ठगी मार्फत अपचलन भएको देखिन्छ ।

चेक ठगी: प्रतिवेदन अनुसार वेलायतमा तीन किसिमले चेक ठगी भएको देखिन्छ ।

१) नक्कली चेकको प्रयोग गरेर :

नक्कली चेकको प्रयोग गरी १ करोड २३ लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ । नक्कली चेक हेर्दा सक्कली जस्तै देखिन्छ तर ती चेकहरु गैर बैंकिङ्ग कागजमा छापिएका हुन्छन् र ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरुले त्यस्तो चेकको प्रयोग गरी कसैको वास्तविक खाताबाट रकम भिक्ने कार्य गर्छन् ।

२) चेक कीर्ते गरेर :

चेक कीर्ते गरी ठगी गर्नेहरुले १ करोड १४ लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी गरेको देखिन्छ । ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरुले कसैको सक्कल चेक चोरी गरी त्यस्ता खातावालको हस्ताक्षर कीर्ते गरी सो चेकबाट रकम भिक्ने गरेको पाइन्छ ।

३) जालसाजीपूर्ण ढंगले चेक परिवर्तन गरेर :

जालसाजीपूर्ण ढंगले चेक परिवर्तन गरी १ करोड १४ लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ । यस प्रकारको चेक वास्तविक खातावाला आफैले लेखी हस्ताक्षर गरी रकम भुक्तानी गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई दिएको हुन्छ । तर त्यसरी भुक्तानीका लागि चेक प्राप्त गर्ने व्यक्तिले हिताधिकारी (Beneficiary) को नाम तथा रकमको अंक तथा अक्षर परिवर्तन गरी ठगी गर्ने गरेको पाइएको छ ।

सन् २०१२ मा अनलाइन बैंकिङ्ग मार्फत ३ करोड ९६ लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ । यस प्रकारबाट हुने ठगीमा आर्थिक लाभ लिने उद्देश्य सहित कुनै व्यक्तिको अनलाइन बैंक खातामा घुसपैठ गरी ठगी गर्ने कार्य गरिन्छ । यस प्रकारले अर्काको अनलाइन बैंक खातामा घुसपैठ गर्न ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरुले अनुमानको भरमा अन्य व्यक्तिलाई इमेल पठाई विवरण तथा सूचना संकलन गरेर (phishing), सामाजिक सञ्जाल (Social Network) मार्फत विवरण संकलन गरेर, अनुमानको भरमा अन्य व्यक्तिलाई फोन गरी (Vishing) विवरण तथा सूचना संकलन गर्ने लगायत उच्च प्रविधियुक्त अनलाइन आक्रमण गरी अरुको बैंक खातामा घुसपैठ गरी कारोवार गरेको देखिन्छ ।

ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरुले अनुमानको भरमा हजारौं व्यक्तिहरुलाई वास्तविक कम्पनी वा बैंकले भैं इमेल पठाउँछन् अर्थात् Phishing गर्छन् र ग्राहकलाई भुक्त्याएर ग्राहकको खाता सम्बन्धी सम्पूर्ण विवरण प्राप्त गरी ठगी गर्ने गर्छन् । यसरी हजारौं इमेल पठाउँदा इमेलको पासवर्ड प्रमाणित (Verify) गर्नु वा अद्यावधिक (Update) गर्नु भन्ने निर्देशन (Instruction) पठाउँछन् र यदि कसैले त्यस्तो निर्देशन मानेर पासवर्ड प्रमाणित गर्ने वा अद्यावधिक गर्ने कार्य गरेमा सो

गर्नासाथ स्वतः उनीहरूको विवरण तथा सूचनाहरू चोरिन गई ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरू बैकिङ्ग ठगी गर्न सफल हुन्छन् ।

सन् २०१२ मा फोन मार्फत १ करोड २६ लाख पाउण्ड बराबरको रकम ठगी भएको देखिन्छ । ठगीमा संलग्न व्यक्तिहरूले सामाजिक सञ्जाल, phishing, बैंक वा प्रहरी कार्यालयबाट फोन गरेको (Cold calling) भनी भुठाना कुरा गरेर तथा फोहोर फाल्ने भाँडो (Bin Raiding) बाट फोन नम्बर लगायतका विवरण तथा सूचनाहरू प्राप्त गरी अन्य व्यक्तिहरूको फोन खातामा घुसपैठ गरी ठगी गर्ने गरेको भेटिन्छ ।

४) संयुक्त राज्य अमेरिका :

संयुक्त राज्य अमेरिकाकोले ठगीको परिभाषा यस प्रकार गरेको छ ।

ठगी भन्नाले -

" ... छलकपट गरी, भुक्तानमा पारी वा विश्वासघात गरी गरिने अवैध कार्य बुझ्नुपर्छ ।^{२३}"

यी कार्यहरू हिंसा वा भौतिक बल प्रयोग गरिने खतरामा आधारित हुँदैनन् । प्रायः सबैले ठगीको कसूर आर्थिक लाभ लिन, सम्पत्ति आर्जन गर्न वा सेवा प्राप्त गर्नका लागि गर्छन् तर कसै कसैले भने आफ्नो खाताबाट भुक्तानी गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई भुक्तानी नगर्नका लागि तथा प्राप्त गरिरहेको सेवाबाट वञ्चित नहुनका लागि समेत ठगीको मार्ग अवलम्बन गरेको भेटिन्छ ।

बैंक ठगीको कसूरबाट संयुक्त राज्य अमेरिका समेत आक्रान्त भएको पाइन्छ । त्यसैले यस मुलुकले ठगी सम्बन्धी कसूर पहिचान तथा निराकरणका लागि विभिन्न उपायहरू^{२४} समेत सुभाएको छ । जस्तै,

भ्रष्टाचारका कारण हुने ठगी निवारणको उपाय :-

- US Treasury Department, Office of Foreign Asset Control (OFAC) मा सूचिकृत ग्राहक (व्यक्ति) हरूको पहिचान गर्ने ।
- संपत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा आतंककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी नियन्त्रणका लागि गठित वित्तीय कार्यदल (Financial Action Task Force-FATF) का मापदण्डहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने ।

^{२३} Definition given by Institute of Internal Auditors' International Professional Practices Framework (IPPF)

^{२४} Section 1344, United States Code, 2006 Edition, Supplement 5, Title 18 - CRIMES AND CRIMINAL PROCEDURE

Whoever knowingly executes, or attempts to execute, a scheme or artifice—

(1) to defraud a financial institution; or

(2) to obtain any of the moneys, funds, credits, assets, securities, or other property owned by, or under the

custody or control of, a financial institution, by means of false or fraudulent pretenses, representations, or promises; shall be fined not more than \$1,000,000 or imprisoned not more than 30 years, or both.

- असहयोगी राष्ट्र तथा क्षेत्रहरूको सूचिमा परेका व्यक्ति तथा संस्थाहरूसँग हुने कारोवारको सूचि तयार गर्ने ।

नगद प्रयोगबाट हुने बैंक ठगी निवारणका उपाय :-

- नगद कारोवारको सूचना दिनुपर्ने सीमा (Reporting Threshold) भन्दा कम परिमाणको नगद कारोवारको पहिचान ।
- पटक पटकको कारोवारबाट सूचना दिनुपर्ने सीमा नाघेको नगद कारोवारको पहिचान ।
- कुनै ग्राहकले गरेको वा ग्राहकको खाताबाट भएको नगद स्थानान्तरणको पहिचान ।

विलिङ्ग मार्फत हुने बैंक ठगी निवारणका उपाय :-

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कुनै शाखा वा कर्मचारीले अस्वाभाविक रूपमा ठूलो परिमाणमा सेवा शुल्कमा दिएको छुटको पहिचान ।

चेक ट्याम्परिङ्ग (Cheque Tampering) बाट हुने बैंक ठगी निवारणका उपाय

- हराएको वा नक्कली चेक एवं मेटिएको वा सिलसिला नमिलेको चेक नम्बरको पहिचान ।
- बैंकले जारी गरेको चेकभन्दा भिन्न चेकबाट भएको भुक्तानीको पहिचान ।
- कीर्ते चेक वा ऋणका लागि दिएको आवेदनमा उल्लेख गरेको भुटा विवरणको पहिचान ।

स्किमिङ्ग (Skimming) बाट हुने बैंक ठगी निवारणका उपाय

- एउटै खातामा छिटो छिटो रकम जम्मा हुने र सोही खाताबाट तत्काल रकम भिकिने कार्यको पहिचान ।
- Kiting Cheque (पर्याप्त रकम नभएको खाताबाट भुक्तानी हुनेगरी खिचिएको चेक बैंकमा भुक्तानीका लागि पेश नगरी अन्य बैंकबाट ऋण लिनका लागि सुरक्षणको रूपमा प्रयोग गरिने चेक) बाट हुने ठगी सम्बन्धी सूचकहरूको पहिचान ।
- नक्कली credit card तथा/skimming को पहिचान ।

चोरीबाट हुने बैंक ठगी निवारणका उपाय :-

- खाता प्राप्ति (takeover) को पहिचान ।
- संयुक्त रूपमा सञ्चालित खाता विवरणको पहिचान ।
- ग्राहक वा बैंकका कर्मचारीले भुक्तानी गर्न बाँकी ऋण संख्याको पहिचान ।
- धितोले खाम्ने भन्दा बढी परिमाणको ऋणको पहिचान ।

- निस्क्रिय (Dormant) खाता तथा सो खाताबाट हुने कारोवारको पहिचान ।
- Mortgage Fraud Scheme को पहिचान - वास्तविक खरिदकर्ताले खरिद गर्न नसकेपछि उक्त वास्तविक खरिदकर्ताको नाममा अन्य गैरकानूनी खरिदकर्ता (Straw Buyer) ले गर्ने खरिद योजनाका सूचकहरूको पहिचान गर्ने ।

वित्तीय विवरण मार्फत बैंक ठगी निवारणका उपाय

- निस्क्रिय तथा गोप्य साधारण लेखा (Suspense General Ledger A/C) को अनुगमन ।
- शंकास्पद समयमा भएको खाता प्रविष्टी (Journal Entry) को पहिचान ।

सन् २०१० को Global Fraud Study: report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse, Association of Certified Fraud Examiners को प्रतिवेदन अनुसार संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् २०१० मा मात्र २९८ वटा बैंकिङ्ग/वित्तीय सेवा ठगीका कसूर पहिचान भएका थिए जसमध्ये, भ्रष्टाचारका कारण ६४, विलिङ्गका कारण ३६, Cheque Tampering का कारण ३५, Non-Cash का कारण ३३, Skimming का कारण ३२, Larceny का कारण २९, Expense Reimbursement का कारण २०, Financial Statement का कारण १६, Payroll का कारण ९, register disbursement का कारण ८ वटा बैंकिङ्ग ठगीका घटना घटेका थिए ।

अन्तमा,

वित्तीय स्थायित्वका लागि सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण गर्नु अनिवार्य ठानेर विश्वका अति विकसित आठ राष्ट्र (G-8) हरु मिलेर सन् १९८९ मा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा आतंककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी नियन्त्रणका लागि गठित वित्तीय कार्यदल (Financial Action Task Force-FATF) को गठन गरे । FATF ले ४० मापदण्ड (40 Recommendations) प्रतिपादन गर्‍यो जसलाई FATF Standard भनिन्छ । ४० मापदण्ड मध्ये १ नं. मापदण्डले कुनै पनि मुलुकले सम्पत्ति शुद्धीकरण लगायत आतंककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी सम्बन्धी जोखिम पहिचान गर्नुपर्ने, मूल्यांकन गर्नुपर्ने तथा सो बारे स्पष्ट बुझाइ विकास गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण लगायत आतंककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी सम्बन्धी जोखिम पहिचानका आधारका रूपमा विभिन्न आर्थिक अपराधहरूलाई समेत लिइन्छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा आतंककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी नियन्त्रणका लागि गठित वित्तीय कार्यदलका ४० मापदण्डले राष्ट्रहरूले सम्पत्ति शुद्धीकरण अपराध लगायत ती आर्थिक अपराधहरू समेत निवारणका लागि विभिन्न कानूनी, संरचनागत तथा निवारणात्मक उपाय अपनाउनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यसै क्रममा नेपालले समेत सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन सहित आर्थिक अपराध नियन्त्रण तथा निवारणका लागि भ्रष्टाचार निवारण ऐन लगायत बैंकिङ्ग कसूर तथा संजाय ऐन, २०६४ समेत पारित गरी लागू गरेको छ । बैंकिङ्ग कसूर तथा संजाय ऐनको उचित कार्यान्वयन नेपालको वित्तीय क्षेत्र स्थायित्वका लागि महत्वपूर्ण सावित हुनेछ भन्ने कुरामा दुई मत हुने छैन ।

बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी नेपालको कानूनी व्यवस्था र प्रयोग

१) विषय प्रवेश:

बैङ्किङ्ग अपराध विशेषतः बैङ्किङ्गका आर्थिक गतिविधिसँग सम्बन्धित हुने भएकोले यसलाई आर्थिक अपराधको एउटा आयामको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । मौद्रिक तथा आर्थिक अपराधसँग सम्बन्धित हुने र बैङ्किङ्ग कारोवारको सिलसिलासँग जोडिएर आउने हुँदा प्रचलित नेपाल कानूनका विभिन्न प्रावधानहरूमा बैङ्किङ्ग कसूरको केही न केही लक्षण छरिएर रहेको पाईन्छ । सामान्य कानूनको रूपमा रहेको मुलुकी ऐनमा नै पनि ठगीको महल, खोटा चलनको महल, कित्ते कागजको महल लगायतका महलमा यस सम्बन्धी केही प्रावधान रहेको पाईन्छ । त्यसै गरी विशेष कानूनका रूपमा रहेका विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९, विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ (दफा १०७क.), नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ (BAFIA), विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोवार ऐन, २०६३, सुरक्षित कारोवार ऐन, २०६३, सहकारी ऐन, २०४८ वित्त कम्पनी ऐन, २०४२, जस्ता कानूनहरूमा कुनै न कुनै रूपमा बैङ्किङ्ग कानूनका विशेषताहरू रहेका छन् । यी कानूनी व्यवस्था सम्बन्धमा परिच्छेद दुईमा विश्लेषण भई सकेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थामा हुने अनियमितता तथा अस्वाभाविक कारोवारलाई रोकथाम तथा नियन्त्रण गरी वित्तीय सुशासन कायम गर्ने उद्देश्यले विशेष कानूनको रूपमा ल्याइएको बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लाई नै बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी छाता कानूनको रूपमा लिन पर्ने हुन्छ । यो ऐन र हालै भएको पहिलो संशोधन समेतले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका काम कारवाही तथा कारोवारको सम्बन्धमा आइपर्ने विभिन्न प्रकारका अस्वाभाविक क्रियाकलापलाई बैङ्किङ्ग कसूरको रूपमा परिभाषित गरी दण्ड सजाय तथा बिगो असुली जस्ता विभिन्न प्रावधानहरूको सारवान व्यवस्था गर्नुका साथै कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण सम्बन्धी विविध व्यवस्था गरेकोले बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाका बारेमा तल विश्लेषण गरिएको छ ।

२) बैङ्किङ्ग कसूरहरू घटाउने क्रममा कायम हुने राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय सञ्जाल र प्रभाव :

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट गैरकानूनी रूपमा प्रवाह हुने बैङ्किङ्ग कारोवार सम्बन्धी सूचना र सम्पत्तिको हिसाव विवरण प्रचलित कानूनद्वारा निर्धारित प्रकृया भन्दा बाहिर वा अनाधिकृत र गैर कानूनी रूपमा (आपराधिक तरहेले) गरे भएको अवस्थामा बैङ्किङ्ग कसूर नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन मार्फत दण्ड सजायको भयका कारण बैङ्किङ्ग कसूरजन्य कार्यहरू न्यूनिकरण हुने हुन्छ । त्यस्ता कसूरजन्य कार्यको न्यूनता वा शून्यतामा संस्थागत सुशासन फष्टाउने हुन्छ । बैङ्किङ्ग कारोवार संचालन तथा यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको अधिकतम उपयोगबाट गरिने E-banking अपरिहार्य मानिन्छ । यससँगै बैङ्किङ्ग कसूरहरू पनि सीमा विहिन कसूरका रूपमा स्थापित भएका छन् । सूचना प्रविधिको

उपयोगद्वारा बैङ्किङ्ग कारोवार संचालनमा जसरी सहजीकरण महशुस भएको छ त्यसैगरी बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी अपराध संगठित अपराध समूहको पनि रोजाईको विषय बन्दै गएको छ । यसर्थ बैङ्किङ्ग कसूरहरु घटाउने क्रममा सूचना प्रविधिको अधिक उपयोग मार्फत राष्ट्रिय स्तरमा मात्र होइन अन्तरराष्ट्रिय र विश्वव्यापी रुपकै संजाल तयार भई प्रयोग भईरहेको पाईन्छ । यस्तो सञ्जालका कारण बैङ्किङ्ग कसूरको प्रभाव पनि विश्वव्यापी रुपको नै हुने गरेको छ ।

३) बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी विद्यमान नेपाल कानूनका व्यवस्थाहरु :

३.१) आपराधिक कार्य र दण्ड व्यवस्था (Criminalization and Penalization) :

बैङ्किङ्ग तथा वित्तीय प्रणालीको कारोवारमा हुन सक्ने कसूरजन्य कार्यबाट बैकिङ्ग तथा वित्तीय प्रणालीमा पर्ने असर र जोखिमलाई न्यून गरी बैङ्किङ्ग तथा वित्तीय प्रणालीप्रति विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य यो ऐनको रहेको देखिन्छ ।^{२५} बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ निर्माण भै मिति २०६४/१०/२३ गते देखि लागू भएको यो ऐन नेपाल राज्य भर तथा नेपालमा बैङ्किङ्ग कसूर गरी विदेशमा रहे बसेको जुनसुकै व्यक्ति वा संस्था समेतलाई लागू हुने (वहिक्षेत्रिय अधिकार) व्यवस्था छ । यो ऐनले आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्न निम्न कार्यहरुलाई कसूरको रुपमा किटान गरी सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

क) अनधिकृत रुपमा खाता खोल्न वा रकम भुक्तानी माग गर्न नहुने^{२६} :-

निम्न तरिका, रित वा प्रकृयाद्वारा बैङ्किङ्ग वा वित्तीय संस्थामा खाता खोल्न, खोलीदिन वा रकम भुक्तानी दिन निषेध गरी सजायको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

- नक्कली कागजात पेश गरी खाता खोल्न वा जानी जानी खाता खोलीदिन,
- काल्पनिक वा अन्य व्यक्ति वा संस्थाको नाममा खाता खोल्न वा खाता खोलीदिन,
- चेकलाई खाम्ने रकम खातामा नभएको जानी जानी चेक काटी भुक्तानी लिन वा दिन ।

उक्त कार्य गरेमा कसूरको मात्रा अनुसार दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने दण्ड व्यवस्था रहेको छ ।

ख) अनधिकृत रुपमा चेक, चेकबुक वा बैङ्किङ्ग विवरण प्राप्त गर्न वा दिन नहुने^{२७} :-

यस अन्तर्गत कसैले पनि अनधिकृत रुपमा, भुक्त्यानमा पारी वा विश्वासमा पारी अन्य व्यक्तिको चेक, चेकबुक वा खाताको विवरण माग गर्न वा प्राप्त गर्न निषेध गरेको छ । उक्त विवरण माग गर्न वा प्राप्त गर्न सम्बन्धित व्यक्तिले लिखित अनुरोध गर्नु पर्ने आवश्यकता र वाध्यात्मक व्यवस्था राखेको देखिन्छ ।

^{२५} बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को प्रस्तावना ।

^{२६} ऐ. दफा ३

^{२७} ऐ. दफा ४

यसरी अनधिकृत रुपमा चेक, चेकबुक वा बैङ्क विवरण माग गरे वा प्राप्त गरे वा दिए सो कार्यलाई कसूर मानी दफा १५(१) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने दण्ड व्यवस्था रहेको छ ।

ग) अनधिकृत रुपमा रकम निकाल्न वा भुक्तानी दिन नहुने ^{२८} :-

यो दफामा अनधिकृत रुपमा रकम भुक्तानी लिने दिने कार्यलाई कसूर मानेको छ । चेक चोरी गरी वा अन्य तरिकाले प्राप्त गरी रकम भुक्तानी लिन पनि निषेध गरिएको छ । अनधिकृत रकमान्तर गर्न र नगद भुक्तानी दिन पनि नहुने व्यवस्था छ । नक्कली विनिमेय साधन तथा अन्य व्यक्तिको विनिमेय साधन (विनिमेय अधिकारपत्र, चेक, ड्राफ्ट वा यस्तै साधन अनधिकृत रुपमा प्राप्त गरी भुक्तानी लिने दिने कार्य पनि कसूर मानिने अवस्था छ ।

उल्लेखित कसूर गर्नेलाई दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा एक वर्ष देखि पाँच वर्ष सम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

घ) विद्युतीय माध्यमको दुरुपयोग वा अनधिकृत प्रयोग गरी भुक्तानी लिन वा दिन नहुने ^{२९} :

यस अन्तर्गत कसैले पनि क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, अटोमेटेड टेलर मेशिन (ATM) कार्ड वा अन्य विद्युतीय माध्यमको दुरुपयोग गरी भुक्तानी लिन वा दिन निषेध गरिएको छ ।

यो कसूर गर्नेलाई पनि दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा न्यूनतम एक वर्षसम्म देखि अधिकतम पाँच वर्षसम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

ङ) अनधिकृत रुपमा कर्जा लिन वा दिन नहुने ^{३०} :

यस दफामा निम्न कार्यहरूलाई निषेध गरिएको छ :

- गलत, भुठा वा नरहे नभएको वित्तिय विवरण पेश गरी वा कृत्रिम व्यवसाय खडा गरी कर्जा लिन वा दिन,
- धितोको अस्वभाविक रुपमा बढी मूल्याङ्कन गरी कर्जा लिन वा दिन, (उल्लेखित कसूर गर्नेलाई विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना र ४ वर्ष सम्म कैद हुने व्यवस्था छ,)
- भुठा विवरणको आधारमा परियोजनाको लागत अस्वभाविक रुपमा बढाई बढी कर्जा लिन वा दिन,

उल्लेखित तिन कसूरजन्य कार्य गरेमा दफा १५(३) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार त्यस्तो धितोको मूल्याङ्कन बराबरको रकम जरिवाना, पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

^{२८} दफा ५

^{२९} ऐ. दफा ६

^{३०} ऐ. दफा ७

- आफूलाई प्राप्त भएको अख्तियारी वा स्वीकृत सीमा भन्दा बाहिर गई कर्जा सुविधा वा सहूलियत प्राप्त गर्न वा उपलब्ध गराउन
- कुनै एक बैङ्क वा वित्तीय संस्थालाई एकपटक दिईसकेको सुरक्षण रीतपूर्वक फुकुवा नभई वा सो सुरक्षणले खामेको मूल्य भन्दा बढी हुने गरी सोही सुरक्षण अर्को बैङ्क वा वित्तीय संस्थामा राखी पुनः कर्जा लिन वा दिन (सह वित्तियकरण अन्तर्गत प्रवाह हुने कर्जाको फुकुवाको हकमा यो बन्देज लागू नहुने)
- वास्तविक रुपमा व्यवसाय सञ्चालन गर्न सक्ने वित्तीय हैसियत नभएको वा आफूले अनुचित प्रभाव पार्न सक्ने व्यक्तिको नाममा संस्था संस्थापना गराई त्यस्तो संस्था मार्फत कर्जा लिन नहुने, जानी जानी कर्जा दिन नहुने,
- ग्राहकको कारोबारको तुलनामा आवश्यकता भन्दा बढी कर्जा दिन नहुने ।
- कर्जा सुविधा उपलब्ध गराए वापत कुनै किसिमको अनुचित लाभ लिन वा दिन नहुने ।

उल्लेखित कसूर गर्नेलाई दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा न्युनतम एक वर्ष देखि अधिकतम पाँच वर्षसम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

च) कर्जाको दुरुपयोग गर्न नहुने ^{३१} :-

कसैले पनि बैङ्क वा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा सुविधा लिएको प्रयोजन बाहेक अन्यत्र प्रयोग गरी वा गराएमा कर्जाको दुरुपयोग मानिएको छ ।

कर्जाको दुरुपयोग गरेमा गा गराएमा दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा न्युनतम एक वर्ष देखि अधिकतम पाँच वर्षसम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

छ) बैङ्किङ्ग स्रोत, साधन र सम्पत्तिको दुरुपयोग गर्न नहुने ^{३२} :-

दफा ९ मा निम्न कार्यहरूलाई निषेध गरिएको छ ।

- बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको संस्थापक, सञ्चालक, प्रचलित कानून बमोजिम वित्तीय स्वार्थ रहेको मानिने शेयर धनी, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, कर्मचारी, सल्लाहकार, मेनेजिङ्ग ऐजेन्ट वा सम्बद्ध व्यक्ति वा संस्था वा त्यस्तो व्यक्तिका परिवारका सदस्य वा नजिकका नातेदारले बैङ्क वा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा वा सुविधा लिई वा अन्य कुनै तरिकाले बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको स्रोत र साधनको दुरुपयोग गर्न नहुने ।

^{३१} ऐ. दफा ८

^{३२} ऐ. दफा ९

तर कर्मचारी सुविधा अन्तर्गतको कर्जा वा सुविधा लिन र सञ्चालक समितिको स्विकृति लिई नजिकको नातेदारलाई कर्जा वा सुविधा दिन यस ऐनले स्विकृति दिएको छ ।

- निक्षेपकर्ता वा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको हित प्रतिकूल हुने गरी बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको सम्पत्ति खर्च गर्न नहुने र
- गैर बैङ्किङ्ग सम्पत्ति लगायत बैङ्क वित्तीय संस्थाको अन्य सम्पत्ति लिलाम विक्रि वा अन्य कुनै कारोबार गर्दा कुनै आर्थिक अनियतता गर्न नहुने ।

उल्लेखित कसूर गरेमा दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा न्युनतम एक वर्ष देखि अधिकतम पाँच वर्षसम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

ज) **भाखा नाघेका ऋणीले सम्पत्ति प्राप्त गर्न वा खाता खोल्न नहुने^{३३} :-**

कर्जाको भाखा नाघेको ऋणीलाई यो ऐन दफाले बैङ्किङ्ग कारोबार गर्न रोक लगाएको छ । कर्जा नतिरी देहायका कार्यहरू बैङ्क वा वित्तीय संस्थालाई तिर्नुपर्ने कर्जा नतिरी निम्न कार्य गर्न निषेध गरीएको छ :

- स्वदेश वा विदेश स्थित बैङ्क वा वित्तीय संस्थामा खाता खोली रकम राख्न,
- त्यस्तो खातालाई निरन्तरता दिन,
- त्यस्तो खाता सञ्चालन गर्न,
- अन्य कुनै तरिकाले कुनै चल वा अचल सम्पत्ति खरिद गर्न वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै तरिकाले हक भोग प्राप्त गर्न ।

भाखा ननाघ्दै प्राप्त गरेको चल अचल सम्पत्ति वा खाताको सम्पत्ति कर्जा तिर्न प्रयोग गर्नु पर्ने ऋणीलाई कानूनको निर्देशन समेत रहेको छ ।

उल्लेखित कसूर गरेमा दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा न्युनतम एक वर्ष देखि अधिकतम पाँच वर्षसम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

झ) **ऋणीको चालु परियोजनालाई नोक्सान हुने गरी ऋण वा सुविधा रोक्न नहुने^{३४}**

यस दफाले चालु परियोजनालाई नोक्सान हुने गरी ऋण सुविधा रोक्न निषेध गरेको छ । यसले ऋणीको उद्यमतालाई प्रोत्साहन र वित्तीय सुरक्षा प्रदान गर्न ल्याएको देखिन्छ । कर्जा स्विकृत भई पहिलो किस्ता प्रदान गरे पछि कर्जा रोक्न नहुने देखिन्छ । रोक्नु परे पनि पर्याप्त आधार र मनासिव कारण हुनु पर्ने देखिन्छ ।

यो दफा बमोजिमको कसूर गर्नेलाई दफा १५(३) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार त्यस्तो धितोको मूल्याङ्कन बराबरको रकम जरिवाना, पाँच वर्षसम्म कैद हुने र मूल्याङ्कनकर्तालाई

^{३३} ऐ. दफा १०

^{३४} २०. ऐ. दफा ११

कसूरको मात्रा अनुसार सजाय भुक्तान भएको मितिले तीन वर्षसम्म मूल्याङ्कन गर्न नपाउने थप दण्ड व्यवस्था रहेको छ ।

ख) कागजात वा खाता वही सच्याई कीर्ते वा जालसाजी गरी हानी नोक्सानी पुऱ्याउन नहुने ^{३५} :

यस दफाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कागजात, खाता वहीमा लेखिएका कुरा हटाउन, उडाउन, अर्को व्यहोरा पारी मिलाई लेख्न निषेध गरिएको छ । सो कार्यबाट हानी नोक्सानी पुगेमा कसूर अन्तर्गत पर्ने देखिन्छ ।

उल्लेखित कसूर गरेमा दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार विगोका आधारमा न्यूनतम एक वर्ष देखि अधिकतम पाँच वर्षसम्म कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

ट) बढी, कम वा गलत मूल्याङ्कन तथा वित्तीय विवरण तयार गर्न नहुने ^{३६} :

यसले कर्जाको धितोको मूल्याङ्कन गर्दा र वित्तीय विवरण तयार गर्दा बढी, कम वा गलत मूल्याङ्कन गर्ने कार्यलाई निषेध गरी कसूर अन्तर्गत राखिएको छ । वास्तवमा यो कार्य धितो सुरक्षणको सिद्धान्त, कर्जा लगानीको सिद्धान्त प्रतिकूल हुने देखिन्छ । तोकिएको जिम्मेवारी पूरा नगरेमा संलग्न मूल्याङ्कनकर्ता कानूनको दायरामा आउने अवस्था पर्दछ ।

उल्लेखित तिन कसूरजन्य कार्य गरेमा दफा १५(३) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार त्यस्तो धितोको मूल्याङ्कन बराबरको रकम जरिवाना, पाँच वर्षसम्म कैद हुने र मूल्याङ्कनकर्तालाई कसूरको मात्रा अनुसार सजाय भुक्तान भएको मितिले तीन वर्षसम्म मूल्याङ्कन गर्न नपाउने व्यवस्था छ ।

ठ) अनियमित आर्थिक तथा वित्तीय कारोबार गर्न गराउन नहुने ^{३७} :

यस अन्तर्गत बैङ्क वा वित्तीय संस्थालाई हानी नोक्सानी पुऱ्याउने उद्देश्यले कसैले पनि कुनै काम गराउन वा नगराउन, मोलाहिजा गर्न वा नगर्न, कुनै किसिमको रकम लिन वा दिन, विना मूल्य वा कम मूल्यमा कुनै माल, वस्तु वा सेवा लिन वा दिन, दान दातव्य उपहार वा चन्दा लिन वा दिन, गलत लिखत तयार गर्न वा गराउन, अनुवाद गर्न वा गराउन वा गैर कानूनी लाभ वा हानी पुऱ्याउने बदनियतले कुनै कार्य गर्न वा गराउन निषेध गरिएको छ ।

उल्लेखित कसूरजन्य कार्य गरेमा दफा १५(३) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार त्यस्तो धितोको मूल्याङ्कन बराबरको रकम जरिवाना गरी पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था छ ।

ड) बैङ्किङ्ग कसूरको उद्योग गर्ने वा बैङ्किङ्ग कसूर गर्न मद्दत पुऱ्याउने कसूर ^{३८} :

^{३५} ऐ. दफा १२

^{३६} ऐ. दफा १३

^{३७} ऐ. दफा १४

^{३८} ऐ. दफा १५(६)

वैङ्कट कसूरको उद्योग गर्ने व्यक्ति वा संस्था वा त्यस्तो कसूर गर्न अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न व्यक्ति वा मद्दत पुऱ्याउने व्यक्ति वा संस्थालाई कसुरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था छ ।

ढ) बाधा विरोध गर्न नहुने : ^{३९} :

वैङ्कट कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गतको अनुसन्धान तथा तहकिकात सम्बन्धी काम कारबाहीमा बाधा विरोध गर्नेलाई अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीको प्रतिवेदनको आधारमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले ६ महिना सम्म कैद वा पाँच हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

ण) संस्थागत दायित्व :

वैङ्कट कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले व्यक्तिगत अपराधिक दायित्व (Personal Criminal Liability) को अतिरिक्त संस्थागत अपराधिक दायित्व (Corporate Criminal Liability) को सिद्धान्तलाई पनि आत्मसात् गरेको छ । कुनै संस्थाले यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेकोमा त्यस्तो कसूर गर्ने पदाधिकारी वा कर्मचारी पहिचान भएकोमा त्यस्तो पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई र पहिचान हुन नसकेकोमा कसूर भएको वखत त्यस्तो संस्थाको कार्यालय प्रमुखको हैसियतमा काम गर्ने व्यक्ति जिम्मेवार हुने भन्ने व्यवस्थाले संस्थागत अपराधिक दायित्व अन्तर्गतको Principle of Identification (पहिचानको सिद्धान्त) लाई अंगालेको देखिन्छ ।

४) बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धान :

बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुने र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसुची -१ मा समावेश गरिएको छ । त्यसर्थ, यो अपराधको अनुसन्धानका क्रममा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले निर्धारण गरेको कार्यविधी अपनाउनु पर्ने देखिन्छ । अन्य व्यवस्था यस प्रकार रहेको छ ।

अपराधको जाहेरी सम्बन्धी व्यवस्था : ^{४०}

कसूर भएको थाहा पाएको मितिले एक वर्ष भित्र जाहेरी दिनु पर्ने छ । जाहेरी परेको मितिले छ महिना भित्र तोकिएको अदालतमा ^{४१} मुद्दा दायर गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । बैकको कर्मचारी वा पदाधिकारी उपर भने जाहिलेसुकै र पदबाट अवकाशपछि पनि मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

^{३९} ऐ. दफा १६

^{४०} ऐ. दफा १७ ।

^{४१} मन्त्रपरिषदको मिति २०६५।०।०९ को निर्णयले मिति २०६५।१।०।०९ देखि लागू हुने गरी ४ वटा वाणिज्य इजलाश वठन गरिएको । तत्कालिन पुनरावेदन अदालत विराटनगर, पाटन, वृटवल र नेपालगञ्जका अदालतमा वाणिज्य इजलाश तोकिएको छ । मिति २०६६।४।१५ देखि मुद्दा हेर्ने अधिकार दिइएको थियो । मिति २०६७।०।०९ मा हेटौँडा र पोखरामा समेत वाणिज्य इजलाश तोकिएको थियो । यो इजलाशले कम्पनी ऐन, २०६३, सुरक्षित कारोवार ऐन, २०६३, वैङ्कट कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४, दामाशाही ऐन, २०६३, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, वाणिज्य प्रकृतिका रिट निवेदन आदि हेर्ने अधिकार दिइएको छ । मिति २०७०।०।०९ मा विशेष सरकारी वकील कार्यालय स्थापना भई वैङ्कट कसूर सम्बन्धी मुद्दाको प्रतिरक्षासम्म यस कार्यालयले गर्ने व्यवस्था भएकोमा मिति २०७३।०९।१८ गतेको निर्णयबाट काठमाडौँ उपत्यकाको हकमा अभियोजनको अधिकार समेत प्रत्यायोजन गरिएको छ । मा प्रकाशित नेपाल राजपत्र संख्या १४ मा पुनरावेदन अदालत पाटन, हेटौँडा, विराटनगर, पोखरा, वृटवललाई वाणिज्य इजलासको रूपमा तोकिएको छ ।

मुद्दाको सरकारी स्वामित्व: ४२

प्रस्तुत ऐन अन्तर्गतको मुद्दालाई सरकारले आफ्नो दायित्व अन्तर्गत मानी सरकारवादी मुद्दा कायम गरेको छ । अनुसूचीमा समावेश भएको अवस्था छ । यसबाट नेपाल प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने, सरकारी वकीलले अभियोजन गर्ने र वाणिज्य इजलाश रहेका अदालतमा मुद्दा दायर भई कारवाही हुने व्यवस्था छ ।

पूर्वक्ष पूर्वको थुनामा राखी कारवाही गर्ने व्यवस्था ४३:

देहाय मध्ये कुनै आधार रहेमा आरोपित व्यक्तिलाई थुनुवा पूर्जा दिई अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीले थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था छ ।

- कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश गर्न सक्ने वा
- अनुसन्धान तथा तहकिकातको कारवाहीमा बाधा व्यवधान वा प्रतिकूल असर पार्न सक्ने पर्याप्त कारण भएमा वा
- नेपालमा स्थायी बसोबास नभएको व्यक्ति तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट छ महिना वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने कसूरको कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा ।

देहायका अवस्थामा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति लिनु पर्ने व्यवस्था छ ।

- २४ घण्टा भित्र अनुसन्धान तथा तहकिकात पूरा नहुने भएमा, र
- थुनामा राखी अनुसन्धान तथा तहकिकात जारी राख्नु पर्ने देखिएमा ।

मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति माग्ने कार्यविधि:

- व्यहोरा स्पष्ट खुलाउनु पर्ने ।
- व्यहोरामा अभियोग, त्यसको आधार, थुनामै राखी अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्नु पर्ने कारण, बयान भई सकेको भए बयान व्यहोरा खुलाउनु पर्ने ।
- अनुसन्धान सन्तोषजनक रूपमा भएको देखिएमा एकै पटक वा पटक पटक गरी एक पटकमा दश दिनमा नबढने गरी बढीमा पैतालीस दिनसम्म थुनामा राख्ने अनुमति दिन सकिने ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्तव्य : ४४

अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्दा अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने अधिकारीलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्तव्य तोकिएको छ ।

सूचनादातालाई विभागीय कारवाही नहुने : ४५

४२ ऐ. दफा १८ ।

४३ ऐ. दफा १९ ।

४४ ऐ. दफा २० ।

यस ऐनले कसूर भएको वा हुन लागेको विषयमा कानूनी कारवाही अगाडि बढाउन वा त्यस्तो कसूर हुन नदिन आवश्यक सूचना दिने कर्मचारी भए निजलाई निजको सेवा शर्त सम्बन्धी कानून अनुसार गोपनीयता भङ्ग गरेको नमानिने व्यवस्था छ । साथै, कारवाही पनि नहुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

म्याद तामेल सम्बन्धी व्यवस्था:

यस ऐनले कसूरमा संलग्न विदेशी व्यक्तिलाई म्याद तामेल गर्ने व्यवस्था गरेको छ । निजको नेपालस्थित कुनै कार्यालय भए वा प्रतिनिधि भए त्यस्तो कार्यालय वा प्रतिनिधिको नाममा म्याद तामेल गरिने र यसरी तामेल गरिएको रीतपूर्वक भएको मानिने व्यवस्था छ ।

तर कार्यालय वा प्रतिनिधि नभएमा निजले कारोबार गर्ने मुख्य स्थान वा स्थायी बसोबासको ठेगाना वा कारोबार गर्दाको बखत दिएको पत्राचारको ठेगाना भए त्यस्तो ठेगानामा गर्न सकिने छ । तामेलीको माध्यम टेलिफ्याक्स, टेलिफ्याक्स वा अभिलेख हुन सक्ने दूर संचारका अन्य माध्यम हुने देखिन्छ । यसरी गरिएको तामेली पनि रीतपूर्वक भएको मानिने व्यवस्था छ ।

तर नेपाल सरकार वा नेपाल पक्ष भएको कुनै सन्धिमा छुट्टै व्यवस्था भएको भए सो बमोजिम गर्न सकिने यस ऐनको स्विकृति रहेको छ ।

सूचना प्रकाशन गर्ने :

सूचना पठाउँदा वा म्याद तामेल गर्दा ठेगाना पत्ता नलागे वा जाहेरी अनुसार नेपाल प्रहरीले यसको अनुसन्धान गर्ने गरेको छ । यो अपराधको जाहेरी दिने अवधि र अभियुक्तलाई अनुसन्धानका लागि हिरासतमा राख्ने अवधि सम्बन्धमा बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले विशेष व्यवस्था गरेको छ । यस ऐन अन्तर्गतको कसूरमा त्यस्तो कसूर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष भित्र जाहेरी दरखास्त दिन सकिने र जाहेरी परेको ५ महिना भित्र मुद्दा दायर गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था छ ^{४६} ।

साविकमा अभियुक्तलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमतिले बढीमा ४५ दिन सम्म अनुसन्धानका लागि थुनामा राख्नसक्ने र त्यस्तो अनुमति एक पटकमा दश दिनमा नबढ्ने गरि दिन सक्ने व्यवस्था भएकोमा हालको संशोधनले बढीमा ६० दिन सम्म थुनामा राख्न सकिने र त्यस्तो अनुमति एक पटकमा ७ दिनमा नबढ्ने गरी दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

अनुसन्धानका क्रममा बयान लिनुपर्ने अभियुक्त अनुसन्धान अधिकारी समक्ष उपस्थित नभएमा अनुसन्धान अधिकारीले समेत विदेशी अभियुक्तका हकमा बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा २२ अनुसार नेपाल भित्र रहेको कार्यालय वा प्रतिनिधी मार्फत पनि म्याद तामेल गर्न र त्यस्ता विदेशी एवं स्वदेशी दुवै अभियुक्तका हकमा उक्त ऐनको दफा २३ अनुसार राष्ट्रिय स्तरको समाचार पत्रमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्न सक्ने व्यवस्था समेत रहेको छ । यसो गर्दा पनि अनुसन्धान अधिकारी समक्ष उपस्थित नहुने विदेशी व्यक्तिका हकमा निजको नेपाल भित्र

^{४५} ऐ. दफा २१ ।

^{४६} ऐ. दफा १७

कुनै पनि सम्पत्ति, हक, हित वा सरोकार रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति आफू समक्ष उपस्थित नभए सम्मका लागी अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो सम्पत्ति, हक, हित वा सरोकार यथास्थितीमा राख्न वा नेपाल बाहिर लैजान नपाउने गरि आदेश दिन सक्ने र त्यस्तो आदेशको पालना नगर्ने व्यक्तिलाई एक लाख रुपैयासम्म जरिवाना गर्न सक्ने, त्यस्तो आदेश पालना नभएको कारणबाट नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई कुनै हानि नोक्सानी भए सो समेत निजबाट भराईने व्यवस्था रहेको छ । यस ऐन अन्तर्गत मुद्दा दायर हुनु अगावै अभियुक्तको मृत्यु भए पनि मुद्दाको कारवाही हुने व्यवस्था छ । यस ऐन बमोजिमको अनुसन्धान तथा तहकिकातको काम कारवाहीमा सहयोग गर्ने अभियुक्तलाई अनुसन्धान अधिकारीले साक्षीका रूपमा प्रस्तुत गरि सजायको माग दावीमा पुर्ण वा आंशिक छुट दिन सक्ने, त्यस्तो सहयोग सबूद प्रमाणबाट प्रमाणित नभएमा वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अनुसन्धानको क्रममा गरेको सहयोग प्रतिकुल बयान दिएमा निज उपर पुनः मुद्दा दायर गर्न सकिने व्यवस्था गरी जिकिरको सौदावाजी (plea bargaining) को अवधारणालाई अनुसन्धानका क्रममा केही हदसम्म आत्मसात गरिएको छ । यद्यपि यस्तो छुट अनुसन्धान अधिकारीले मात्र दिन नसक्ने, सरकारी वकीलबाट अभियोजन सम्बन्धी निर्णय हुंदा तत् सम्बन्धमा समेत निर्णय गर्नुपर्ने भएकोले यस सम्बन्धी उल्लेखित कानूनी व्यवस्थामा सोही अनुसार सुधार हुनुपर्ने देखिन्छ । बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धान तहकिकात गर्न बैङ्क वा वित्तीय संस्था वा सम्बन्धित व्यक्तिको सहयोग अपरिहार्य हुन्छ । तसर्थ, तत् सम्बन्धमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउन बैङ्क, वित्तीय संस्था र सम्बन्धित पदाधिकारी व्यक्तिको कर्तव्य हुने कुरालाई कानूनमा नै व्यवस्था गरिएको छ ।

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनमा उल्लेखित चेक अनादर जस्ता विषयको अनुसन्धानमा र बैङ्किङ्ग कसूरसँग संगठित अपराध पनि जोडिएर आएको अवस्थामा अनुसन्धान गर्ने विषयमा केही सुविधा छ । बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार सिमित अदालतलाई मात्र तोकिएकोले अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्न अनुमती लिन ल्याउने लैजाने कुराको असुविधा पनि अनुसन्धान अधिकारीलाई समस्याको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

माथी उल्लेखित विशेष कानूनी व्यवस्था निर्धारण गरेको कार्यविधि र प्रदान गरेको अधिकार समेतका आधारमा बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धानका क्रममा प्रहरीले अपराधको सूचना प्राप्त गर्ने, सरकारी वकीललाई प्रारम्भीक प्रतिवेदन पठाउने, सरकारी वकीलबाट निर्देशन प्राप्त भए सो अनुसारको कार्य गर्ने, सबूद प्रमाण संकलन गर्ने, अभियुक्त पक्राउ गरि सरकारी वकील समक्ष बयान गराउने, अभियुक्तको कसूरजन्य सम्पत्ति रोक्का गर्ने, राय सहितको अनुसन्धान प्रतिवेदन सरकारी वकील समक्ष पठाउने समेतका कार्य सम्पन्न गर्नु पर्दछ । बैङ्किङ्ग कसूर प्रायः लिखत र विधुतिय अभिलेखमा अनाधिकृत प्रभाव पारी घट्ने हुनाले त्यस्ता प्रमाण संकलन गर्न बैङ्किङ्ग कारोबार बारे प्राविधिक ज्ञान र सूचना प्रविधि बारे ज्ञान भएको जनशक्ति आवश्यक पर्ने हुन्छ । त्यसका लागी बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको सहयोग समेत अपरिहार्य हुन्छ । तसर्थ यस तर्फ विशेष ध्यान दिनु बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धान तहकिकातका क्षेत्रमा देखिएको टडकारो आवश्यकता हो ।

५) बैकिङ्ग कसूरको अभियोजन :

बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १८ ले यस ऐन अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुने र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश भएको मानिने व्यवस्था गरेको छ । त्यसर्थ, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(१) अनुसार अनुसन्धान तहकिकात गर्ने प्रहरीको राय प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सोही ऐनको दफा १७ (२) अनुसार सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धी निर्णय गरी मुद्दा चल्ने निर्णय भएमा सोही ऐन को दफा १८ अनुसार सरकारी वकीलले नै मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अभियोग पत्र दायर गर्नु पर्दछ । यस क्रममा सरकारी वकीलले बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी अपराध बारे आफू समक्ष प्राप्त हुने प्रारम्भिक प्रतिवेदन पश्चातनै अनुसन्धान तहकिकात गर्ने कुराका सम्बन्धमा प्रहरीलाई आवश्यक निर्देशन दिने, अभियुक्तको बयान गराउदा कसूर भएको विषयका सम्बन्धमा केन्द्रित रही प्रश्नहरू राख्न लगाई जवाफ खोज्ने, राय प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि पनि अनुसन्धान तहकिकात गर्नुपर्ने कुरा बाँकी देखिए सो गर्न प्रहरीलाई लेखि पठाउने समेतका कार्यहरू गर्न सक्दछ । सरकारी वकीलमा बैकिङ्ग कसूरका विशेष प्राविधिक पक्षको ज्ञानको कमीका कारण उक्त कार्यहरू सम्पादन गर्दा केही कमी कमजोरी देखिएका छन् । यस्तै गरी अभियोजन गर्ने सन्दर्भमा पनि समान तथ्य भएका मुद्दामा फरक फरक माग दावी लिने गरीएको, प्रमाणहरूको सिलसिलेवार प्रस्तुती र विवेचना हुने नगरेको, फरार अभियुक्तहरूको स्पष्ट बतन खुलाउने नगरेको, बयान गराइएका अभियुक्त पनि अभियोग पत्र साथ पेश नहुने गरेको, अभियोजन गर्ने सरकारी वकील र कार्यालय तथा बहस गर्ने सरकारी वकील र कार्यालय फरक हुने भएकोले दायित्व बोध र अभियोजनको औचित्य पुष्टी गर्ने जस्ता कुराहरूमा कमी भएको भन्ने जस्ता गुनासाहरू पनि आउने गरेकोले त्यस तर्फ सजग रहनु पर्ने देखिएको छ ।

बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी अपराधमा राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय सञ्जाल समेत संलग्न हुने गरेको देखिदा संगठीत रूपमा अपराध भए नभएको, अन्तराष्ट्रिय गिरोह भए पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०७०, सुपुर्दगी ऐन, २०७० र संगठीत अपराध निवारण ऐन, २०७० को पनि प्रयोग गरी अनुसन्धान गरी गराई अभियोजनको निर्णयमा पुगनुपर्ने हो की भन्ने तर्फ पनि सरकारी वकीलले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । यस्तै बैकिङ्ग कसूर गरेर अभियुक्तले कुनै सम्पत्ति आर्जन गरेको भए त्यस सम्बन्धमा समेत अनुसन्धान गरी त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का र जफत गर्ने गराउने सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गर्नुपर्ने अवस्था छ, छैन भन्ने तर्फ पनि अभियोजनका क्रममा सरकारी वकीलले ध्यान दिनु पर्दछ ।

बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १७(१) ले यो ऐन अन्तर्गतको कसूरमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिएको अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरे अनुसार नेपाल सरकारले बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी (मिति २०६६।४।१५ को राजपत्रमा तोकेको) मुद्दा हेर्ने अधिकार तत्कालिन पुनरावेदन अदालत विराटनगर, हेटौँडा, पाटन, पोखरा र बुटवलका वाणिज्य इजलासलाई तोकेकोले तत् तत् क्षेत्राधिकार भित्रका जिल्लामा घटेको बैकिङ्ग कसूरको मुद्दा सम्बन्धित जिल्लाको प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन सम्बन्धित जिल्लाको सरकारी वकीलले गर्ने, बहस पैरवी र त्यस पश्चातको कार्य वाणिज्य इजलास पाटनमा दायर हुने मुद्दाका हकमा विशेष सरकारी वकील कार्यालय काठमाण्डौं र अन्यत्रका हकमा सम्बन्धित पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय (हाल उच्च सरकारी वकील कार्यालय)का सरकारी वकीलले गर्ने गरिएको छ । मुद्दाको अनुसन्धान देखिकै प्रकृत्यामा सहभागी हुन नपाएको अवस्थामा र बैकिङ्ग

कसूरको प्राविधिक पक्षका कारण एकैचोटी मुद्दाको पुर्पक्षका क्रममा वहस पैरवी गर्दा ती सरकारी वकीलहरूलाई कठिनाई हुने गरेको देखिएको छ । यसर्थ, बैङ्किङ्ग कसूरमा अभियोजन सम्बन्धी निर्णय लगायत सो भन्दा अगाडीका कार्य र अभियोग पत्र दायर गर्ने कार्य समेत वहस पैरवी गर्ने कार्यालयका सरकारी वकीलहरूलाई नै प्रत्यायोजन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

बैङ्किङ्ग कसूरको अभियोजन संगै संगठित अपराध, कीर्ते, ठगी, आदी अन्य अपराधमा पनि अभियोजन गर्नुपर्ने अवस्थामा बैङ्किङ्ग कसूरको अभियोजन वाणिज्य इजलासमा र अन्य अपराधको अभियोजन सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा गर्नुपर्ने अवस्था पनि बैङ्किङ्ग कसूरको अभियोजनको समस्याका रूपमा रहेको छ ।

६) बैङ्किङ्ग कसूरको न्याय निरोपण :

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १७(१) को व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारले तोकेको पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) विराटनगर, हेटौडा, पाटन, पोखरा, र बुटवलका वाणिज्य इजलासबाट आ-आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र उक्त ऐन अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा हुँदै आएको छ । उक्त ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा कसूर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष भित्र जाहेरी दिनुपर्ने र जाहेरी परेको मितिले छ महिना भित्र मुद्दा दायर गर्नुपर्ने गरी हदम्याद निर्धारण गरिएको छ । तथापी, कुनै बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको कर्मचारी वा पदाधिकारीले आफू कुनै पदमा बहाल रहेको अवस्थामा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको सम्पत्ति हिनामिना वा हानी नोक्सानी गरी गरेको बैङ्किङ्ग कसूरका सम्बन्धमा त्यस्तो कर्मचारी वा पदाधिकारी उपर जहिलेसुकै मुद्दा चलाउन सकिने र त्यस्तो कर्मचारी वा पदाधिकारीले आफ्नो पदबाट अवकाश प्राप्त गरेपछि पनि मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था छ । बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको न्याय निरोपणका क्रममा फरार विदेशी प्रतिवादीका हकमा म्याद तामेल गर्ने सम्बन्धमा बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा २२ र स्वदेशी विदेशी दुवै प्रतिवादीका हकमा दफा २३ मा विशेष व्यवस्था गरिएको छ । मुद्दा दायर भएपछि प्रतिवादीको मृत्यु भएमा पनि मुद्दाको कारवाही किनारा गर्न बाधा नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सो बाहेक अन्य कुराका हकमा मुलुकी ऐन लगायत अन्य कानूनले निर्धारण गरेका सामान्य कार्यविधि नै अपनाउनु पर्ने हुँदा सोही वमोजिम काम कारवाही हुने गरेको पाईन्छ ।

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले कायम गरेका बैङ्किङ्ग कसूर, तिनको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण सम्बन्धी माथि विवेचना गरिएका व्यवस्थाहरूलाई नियाल्दा यस सम्बन्धी सारवान प्रावधानहरू (Substantive Provisions) मा विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क, नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ को दफा ९५ र बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७ (१) र दफा ७० संग केही मात्रामा दोहोरोपना देखिएको छ । त्यसर्थ ति प्रावधानहरूलाई एउटै कानूनमा समेटन उपयुक्त हुने देखिन्छ । बाँकी सारवान प्रावधानहरू अपर्याप्त छन् भन्नुपर्ने अवस्था देखिँदैन । प्रभावकारी कार्यान्वयनको खाँचो छ । उक्त ऐनको कार्यविधिगत प्रावधानको सरोकारवाला मैत्रिपन (Client Friendliness) तर्फ हेर्दा बैङ्किङ्ग कसूरको प्राविधिक पक्षको जटिलता समेतलाई चिर्दै प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गर्न नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट प्राविधिक सहयोग र समन्वय हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

वैङ्गिक कसूर तथा सजाय ऐनमा भएको हालको संशोधनले यसको लागि केही कानूनी व्यवस्था पनि गरेको छ । यसको कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा गर्न सकिएमा समस्या समाधानमा धेरै सहजता हुन जाने देखिन्छ । यस्तै पुर्पक्षको क्रममा बहस पैरवी गर्ने सरकारी वकील र अनुसन्धान तथा अभियोजनमा संलग्न हुने सरकारी वकील एउटै कार्यलयको हुने गरी कार्यविधिगत प्रवन्ध गर्नु उपयुक्त हुन्छ । उक्त ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि नियामक र न्यायिक निकायहरूको रूपमा रहेका अनुसन्धान गर्ने प्रहरी, अभियोजन गर्ने सरकारी वकील र न्याय निरोपण गर्ने वाणिज्य इजलासका न्यायधीश र त्यस अन्तर्गत काम गर्ने जनशक्तिलाई वैङ्गिक कसूरका विविध पक्षमा जानकारी गराउन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

७) अन्तर निकाय समन्वयको प्रभावकारिता :

न्याय क्षेत्र समन्वय समिति र अदालत व्यवस्थापन समितिहरूको व्यवस्था सम्बन्धित तहका अदालतका नियमावलीहरूमा व्यवस्था गरिएको छ । तर, वैङ्गिक कसूरहरूको शुरु कारवाही र किनाराको क्षेत्राधिकार तोकिएको ५ पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) का वाणिज्य इजलासहरू पछि गठन भएकाले तिनको कारवाही व्यवस्थापन र संचालन सम्बन्धी छुट्टै नियमावली नभएको तर वैङ्गिक कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरूको प्रकृति, तथ्यगत जटिलता र बहुआयाम जस्ता अवस्थाका कारण वाणिज्य इजलासबाट सम्पादन हुने न्याय क्षेत्र समन्वय समिति र इजलास व्यवस्थापन समितिहरूको औपचारिक स्वरूप विकास गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्न ढिला भैसकेको महसुस भएको छ । नियममै व्यवस्था गर्न समयावधि लाग्ने भएपनि विद्यमान अवस्थामा स्वतः स्फूर्त रूपमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका क्रममा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संलग्न रहने जिम्मेवार सरोकार निकायका अधिकारीहरूको आपसी छलफल र निर्णयबाट समस्यामूलक सवालहरूमा छलफल गरी समाधानका उपाय सिफारिस र अवलम्बन गर्न हालको कानूनी व्यवस्था बाधक रहेको भने देखिदैन ।

८) वैङ्गिक कसूर सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका :

वैङ्गिक कसूर नयाँ स्वरूपको आर्थिक अपराध भएकाले जसरी यो अपराध घटित हुन्छ, तदनुरूप नै राज्यको फौजदारी न्याय प्रणालीका प्रत्यक्ष अवयवहरूले त्यसलाई नियन्त्रण र कारवाही गर्न आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण एक अवयवअभियोजन पक्ष सरकारी वकीलले पनि यो अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका क्रममा कानूनले तोकेको परिधि भित्र रहेर आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । वैङ्गिक कसूर सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनको क्रममा सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

८.१ अनुसन्धानका क्रममा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका :-

वैङ्गिक कसूरको अपराध अनुसन्धानका क्रममा सरकारी वकीलले निम्न भूमिका निर्वाह गरी प्रभावकारी अनुसन्धान गराउन अनुसन्धान अधिकारीलाई सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ :

- प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि आवश्यक निर्देशन दिने । प्रारम्भिक प्रतिवेदन साथ अनुसन्धान तहकिकात गर्ने कुराहरूको खाका माग गर्ने,

- अनुसन्धान अधिकारीले मागेको राय परामर्श दिने,
- अभियुक्तको बयान गराउने कार्यमा सक्रिय रूपमा सहभागी भै आवश्यक कुरा खुलाउन लगाउने,
- राय प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि थप अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिएमा स्पष्ट रूपमा मार्गदर्शन गरी सो गर्न लगाउने,
- क्षेत्राधिकार, अभियुक्त/कसूरदारको सुपुर्दगी, पारस्परिक कानूनी सहायता, कसूरजन्य सम्पत्ति रोक्का, संगठीत अपराधको अनुसन्धानका मान्यता जस्ता नयाँ अवधारणा सम्बन्धी विषयका कानूनको उपयोग गरेर अनुसन्धान तहकिकत गर्नुपर्ने देखिएमा सो अनुसार गर्न गराउन आवश्यक सहजीकरण गर्ने ।
- राष्ट्र बैंकका अधिकारीको प्राविधिक परामर्श लिई अनुसन्धान गर्न सहजकर्ताको रूपमा काम गर्ने,
- फरार अभियुक्तको पहिचान हुने स्पष्ट विवरण खुलाउने र एकपटक पक्राउ परी बयान गराईएका अभियुक्तलाई अभियोग पत्रसाथ उपस्थित गराउने तर्फ अनुसन्धान अधिकृतलाई सजग गराउने ।
- अनुसन्धान कार्यको सहयोगीको रूपमा आफ्नो भूमिका प्रस्तुत गर्ने ।

द.२ अभियोजनका क्रममा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका :

वैङ्कट कसूर नेपाल सरकार वादी हुने सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची -१ मा समावेश भएको फौजदारी मुद्दा भएका कारण उक्त ऐनको दफा १७(२) अनुसार मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने ^{४७} र मुद्दा चल्ने निर्णय गरेमा दफा १८ अनुसार अभियोग पत्र दायर गर्ने भूमिका सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्दछ । यसरी अभियोजनको निर्णय सम्बन्धी भूमिका निर्वाह गर्दा यस सम्बन्धी मान्य सिद्धान्तहरू मुद्दाको मौलिकताको सिद्धान्त, निष्पक्षता एवं स्वतन्त्रताको सिद्धान्त, उपयुक्त व्यक्तिलाई उपयुक्त किसिमको अभियोजनको सिद्धान्त, कानूनको उचित प्रयोगको सिद्धान्त र मानव अधिकारको उचित प्रयोगको सिद्धान्त ^{४८} लाई पूर्ण रूपमा पालना गरीनु पर्दछ । आफूलाई पर्याप्त ज्ञान नभएको वैङ्कट कसूर सम्बन्धी विषयमा राष्ट्र बैंकका विशेषज्ञ र अनुसन्धान अधिकृतको समेत सहायता लिई समन्वयात्मक ढंगबाट अभियोजन गर्ने प्रवृत्ति विकास गर्नु आवश्यक छ ।

द.३ न्याय निरोपणका क्रममा निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिका :

यस क्रममा सरकारी वकीलले वहस, पैरवी, प्रतिरक्षा, साक्षी परिक्षण, पुनरावेदन/निवेदन, फैसला आदेश कार्यान्वयन समेतमा प्रभावकारी रूपमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । जसले, न्याय छिटो, छरितो, प्रभावकारी हुन गई न्याय प्रशासनको उद्देश्य परिपूर्ति गर्नमा सहयोग हुने हुन्छ ।

^{४७} अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्दा सरकारी वकीलले सामान्यतया : अनिवार्य अभियोजन (मुद्दा चल्ने वा नचल्ने) र स्वविवेकात्मक अभियोजन (प्रमाण परिक्षण तथा सार्वजनिक हित परिक्षण) गरी दुई रूपमा गरीन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

^{४८} बेलायतको Code for Crown Prosecutor's ले यी ५ वटा सिद्धान्तहरूलाई अभियोक्ताले पालना गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।

९) बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी ऐनमा भएको संशोधनका नयाँ व्यवस्थाहरु :

मिति २०७३।६।१८ मा प्रमाणिकरण भएको बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ मा विभिन्न नयाँ व्यवस्थाहरु गरिएको छ। संशोधित नयाँ व्यवस्थाहरु निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छ।

१) कसूर सम्बन्धी व्यवस्था र सजाय :

क) अनधिकृत रुपमा रकम जम्मा गर्न, गराउन, रकम निकाल्न वा निकाल्न सहयोग गर्न वा विद्युतीय माध्यमबाट रकम निकाल्न :

मूल ऐनको दफा ३ मा नक्कली कागजात पेश गरी वा गैर कानूनी तरिकाले काल्पनिक वा अनधिकृत व्यक्तिको नाममा खाता खोली दिनसम्मको कार्यलाई कसूर मानेकोमा प्रथम संशोधनले यसका अतिरिक्त अनधिकृत रुपमा रकम जम्मा गर्ने, जम्मा गर्न सहयोग गर्ने, रकम निकाल्न वा निकाल्न सहयोग गर्ने वा खोलेको खाताबाट विद्युतीय कार्ड वा उपकरणको प्रयोग गरी रकम निकाल्ने समेतका कार्यलाई कसूर अन्तर्गत समेटेको छ। यसले अनधिकृत कारोवारलाई धेरै हदसम्म समेटेको पाउँछौं। हाल बैङ्किङ्ग कारोवारमा नक्कली विद्युतीय उपकरणहरुको माध्यमबाट गोप्य सूचना चोरी गरी रकम निकालेको घटनाहरु भई रहेको हुँदा यस प्रकृतिका कारोवारलाई नियन्त्रण गरी कारोवारमा थप सुरक्षा प्रदान हुने यस व्यवस्थाबाट अपेक्षा राख्न सकिन्छ।

यस प्रकृतिको कसूर गरेमा पूर्व ऐनमा भएको दश हजार जरिवानाको व्यवस्थालाई संशोधन गरी दफा ३ को कसूर गरेमा विगो खुलेकोमा विगो बमोजिम जरिवाना र तीन महिनासम्म कैदको व्यवस्था गरिएको छ।

ख) चेक अनादर सम्बन्धी व्यवस्था :

मूल ऐनको दफा ३(ग) मा आफूले काटेको चेकलाई खाम्ने रकम आफ्नो खातामा नभएको जानी जानी चेक काटी भुक्तानी लिन वा दिन नहुने कार्यलाई कसूर मानी सजायको व्यवस्था गरेको थियो। तर, संशोधनले आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानी जानी चेक काटी दिएमा मात्रै पनि चेक अनादर भई कसूर हुने र उक्त कार्यबाट जवाफदेही हुनु पर्ने अवस्था देखिन्छ। साविकको जस्तो रकम भुक्तानी लिए वा दिएमा मात्रै कसूर हुने व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी रकम नभएको जानी जानी चेक खिचि दिएमा मात्रै चेक अनादर हुने भनि स्पष्ट गरि थप कडाईका साथ हेरेको देखिन्छ।

दश हजार जरिवानाको व्यवस्थालाई संशोधन गरी दफा ३ को कसूर गरेमा विगो खुलेकोमा विगो बमोजिम जरिवाना र तीन महिनासम्म कैदको व्यवस्था गरिएको छ।

ग) प्रमुख कार्यकारी वा कर्मचारीले नियमावली वा सापटी वाहेक अन्य कर्जा वा सापटी लिन बन्देज :

मूल ऐनमा यो व्यवस्था नरहेको हुँदा प्रमुख कार्यकारी वा कर्मचारीले नियमानुसारको कर्जा वाहेक अन्य कर्जा वा सापटी लिन निषेध गरेको छ । यो व्यवस्थाले बैंक वा वित्तीय संस्थामा संस्थागत सुशासन कायम हुने, श्रोत साधनको आन्तरिक दुरुपयोगमा नियन्त्रण हुने देखिन्छ । मूल ऐनको दफा घ पछि घ१ थप गरी यो व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यो व्यवस्था घ२ थप गरी संस्थापक, सञ्चालक, वित्तीय स्वार्थ भएका अन्य शेयरधनी वा निजको परिवारको हकमा समेत लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

घ) दोहोरो सुरक्षणको आधारमा कर्जा लेनदेन गर्न निषेध :

मूल ऐनको खण्ड ड मा संशोधन गरी दोहोरो सुरक्षण राखी कर्जा लेनदेन गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । सहवित्तीयकरण कर्जामा दोश्रो हक कायम (पारिपासु) गरी कर्जा लेनदेन गर्न भने बन्देज लगाएको छैन ।

यस किसिमको कसूर गरेमा विगो भएकोमा कसूरको मात्रा अनुसार कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ । दश लाख रुपैयासम्म विगो भए एक वर्षसम्म कैदको पूर्व व्यवस्थालाई एथावत राखी सो भन्दा माथिको विगोमा न्यूनतम र अधिकतम कैद वर्ष थप गरिएको छ ।

ङ) नक्कली ऋणीलाई कर्जा दिन वा लेनदेन गर्न बन्देज :

प्रस्तुत ऐनले वित्तीय हैसियत भएको वा कुनै प्रभावमा पारेको अवस्था नभएमा कर्जा प्रदान गर्न सकिने साविकको व्यवस्थालाई कायम गर्दै नक्कली ऋणी खडा गरी कर्जा लेनदेन गर्न नहुने व्यवस्थालाई थप गरिएको छ । राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकको पत्रले नेपाल सरकार प्रतिवादी मोतीलालभक्त खवास समेत भएको भ्रष्टाचार मुद्दामा समेत यही तथ्य रहेकोमा भ्रष्टाचार ठहर भई सजाय भएको देखिन्छ । ^{४९}यसै दुष्कृतिलाई रोक्न यो ऐनले व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

यसै गरी संस्थापक, सञ्चालक, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत वा अख्तियारप्राप्त व्यक्तिले आफूले ऋण सुविधा उपभोग गर्ने प्रयोजनका लागि नक्कली ऋणी खडा गरी उपभोग गर्ने मनसायले नक्कली ऋणी खडा गरी ऋण पूरै वा केही अंश समेत भुक्तानी लिने वा दिने कार्यलाई समेत निषेध गरी सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । निजहरुले आफ्नो वित्तीय स्वार्थ रहेको व्यक्ति वा संस्थाका नाममा कर्जा ऋण प्रवाह गर्न नहुने भनी कसूरको रुपमा मानेको देखिन्छ ।

^{४९} पाद टिप्पणी नं. ४४ ।

उल्लेखित व्यवस्था दफा ७ मा गरिएको छ । दफा ७ बमोजिमको कसूर गरेमा कसूरको मात्रा अनुसार कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ । दश लाख रुपैयासम्म विगो भए एक वर्षसम्म कैदको पूर्व व्यवस्थालाई एथावत राखी सो भन्दा माथिको विगोमा न्यूनतम र अधिकतम कैद वर्ष थप गरिएको छ ।

च) **वैङ्ग स्रोत र साधनको दुरुपयोग गर्न नहुने :**

वैङ्ग वा वित्तीय संस्थाबाट सुविधा लिई वा अन्य कुनै तरिकाले वैङ्ग वा वित्तीय संस्थाको स्रोत र साधनको दुरुपयोग गर्न दफा ९(१) ले निषेध गरेको छ । प्रचलित कानून बमोजिम वित्तीय स्वार्थ रहेको मानिने सल्लाहकार तथा त्यस्ता व्यक्तिका परिवारका सदस्य वा नजिकका नातेदारले समेत यो कार्य गर्न निषेध गरेकोमा यो संशोधनले **सल्लाहकार र यस खण्डमा उल्लेखित व्यक्तिका नजिकका नातेदारलाई** यो निषेधित कार्य गरे वापत वहन गर्नु पर्ने दायित्वबाट उन्मुक्ति दिएको छ ।

यस दफा बमोजिमको कसूर गरेमा पनि कसूरको मात्रा अनुसार कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ । दश लाख रुपैयासम्म विगो भए एक वर्षसम्म कैदको पूर्व व्यवस्थालाई एथावत राखी सो भन्दा माथिको विगोमा न्यूनतम र अधिकतम कैद वर्ष थप गरिएको छ । विगोको माथिल्लो हद एक करोड रुपैयाभन्दा बढीकोमा एकै सजाय हुने व्यवस्था गरिएकोमा संशोधनले एक करोड रुपैयाभन्दा बढी दश करोड रुपैयासम्म, १० करोड देखि पचास करोड, पचास करोडदेखि एक अर्ब, एक अर्ब देखि जतिसूकै रुपैयाको अन्तर निर्धारण गरी सजायको गरेको छ ।

छ) **कालोसूचीमा परेको ऋणीले कर्जा नतिरी स्वदेश वा विदेशमा खाता सञ्चालन गर्न, निरन्तरता दिन वा चल अचल सम्पत्ति खरिद वा हकभोग प्राप्त गर्न नहुने :**

मूल ऐनले भाखा नाघेको ऋणीले सम्पत्ति प्राप्त गर्न नहुने भनि कडा व्यवस्था राखेको देखिन्छ । संशोधित ऐनले कालो सूचीमा परेको ऋणीले मात्र तिर्नु पर्ने कर्जा नतिरी स्वदेश वा विदेश स्थित वैङ्ग वा वित्तीय संस्थामा खाता खोली रकम राख्न वा त्यस्तो खातालाई निरन्तरता दिन वा सञ्चालन गर्न वा अन्य कुनै तरिकाले कुनै चल वा अचल सम्पत्ति खरिद गर्न वा त्यस्तो सम्पत्तिउपर कुनै तरिकाले हकभोग प्राप्त गर्न नहुने भनी केही नरम व्यवस्था राखेको पाइयो । तर, ऋण तिर्न वा दैनिक जिवनयापन गर्नका लागि स्वदेश वा विदेश स्थित वैङ्ग वा वित्तीय संस्थाबाट रकम निकाल्न सकिने व्यवस्था गरी थप व्यवस्था गरेको छ । ऐन कार्यान्वयन हुँदा दैनिक जिवनयापनका लागि भने खाताको रकम निकाल्न मिल्ने भनि गरेको व्यवस्थालाई टेकेर रकम निकाल्न सकिने देखिन्छ । सम्बन्धित ऋणीले यो व्यवस्थालाई टेकेर ऋण चुक्ता गर्ने दायित्वलाई मनन गर्ला भन्न सकिदैन ।

यो कसूर गरेमा पनि दफा १५(२) अनुसार कसूरको मात्रा अनुसार कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ । दश लाख रुपैयासम्म विगो भए एक वर्षसम्म कैदको पूर्व व्यवस्थालाई एथावत राखी सो भन्दा माथिको विगोमा न्यूनतम र अधिकतम

कैद वर्ष थप गरिएको छ । विगो बमोजिम कैद सजाय हुने व्यवस्थालाई संशोधन गरिएको छ ।

ज) भुक्त्याई काम कारोवार गर्न नहुने :

यो संशोधित नयाँ व्यवस्थामा दफा १२ क थप गरी नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । वैङ्क वा वित्तीय संस्था वा सहकारी संस्था वा संघलाई भुक्त्याई कारोवार गर्न नहुने भनि दफा १२क मा थप गरिएको हो । वैङ्क वा वित्तीय संस्था वा सहकारी संस्थाको स्वामित्वमा रहेको चल अचल सम्पत्ति मिलेमतो वा जाल परिपञ्च गरी वा कीर्ते कागज पेश गरी वा भुक्त्याई वा भुठा कुरालाई साँचो हो भनि वा धोका गफलतमा पारी लिनु दिनु दिलाउनु गरी व्यवहार गर्ने गराउने कार्यलाई कसूर मानिएको छ ।

यो कसूर गरेमा पनि दफा १५(२) बमोजिम कसूरको मात्रा अनुसार कैद र विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था छ । दश लाख रुपैयासम्म विगो भए एक वर्षसम्म कैदको पूर्व व्यवस्थालाई एथावत राखी सो भन्दा माथिको विगोमा न्यूनतम र अधिकतम कैद वर्ष थप गरिएको छ ।

झ) बढी, कम वा गलत मूल्यांकन तथा वित्तीय विवरण तयार गर्न नहुने :

दफा १३ मा संशोधन गरी कसूर र कसूर गर्ने व्यक्ति, पद वा निकायको स्पष्ट गरिएको छ । वैङ्क वा वित्तीय संस्थामा कर्जाको धितोस्वरूप राखिने चल अचल सम्पत्ति वा गैर वैङ्क सम्पत्तिको रूपमा रहेको वैङ्क वा वित्तीय संस्थाको चल वा अचल सम्पत्ति लिलाम बिक्री वा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको अन्य प्रयोजनको लागि मूल्याङ्कन गर्दा सम्बन्धित मूल्याङ्कनकर्ताले बढी, कम वा गलत मूल्याङ्कन गर्न निषेध गरेको छ । मूल्याङ्कनकर्ताले आफ्नो वित्तीय स्वार्थ गाँसिएको कुनै व्यक्ति वा संस्थाको सम्पत्तिको मूल्याङ्कन गर्नु नहुने, कर्जा वा सुविधा प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि एउटै मिति वा अवधिको अलग अलग वित्तीय विवरण तयार गर्न वा लगाउनु नहुने र लेखापरिक्षकले वित्तीय विवरणहरू फरक पर्ने गरी प्रमाणित गर्न नहुने भनि मूल्याङ्कनकर्ता, व्यक्ति, फर्म वा कम्पनी वा संस्था तथा लेखापरिक्षक जवाफदेही हुनु पर्ने व्यवस्था राखिएको छ ।

यस दफा अनुसार कसूर गर्नेले विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना र चार वर्षसम्म कैद हुने दण्ड व्यवस्था गरिएको छ । पहिलेको व्यवस्था भन्दा केही कम सजायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । मूल ऐनको व्यवस्थाले मुल्यांकनकर्तालाई तीन वर्षसम्म मूल्यांकन गर्न नपाउने गरी रोक लगाएकोमा यो संशोधनले उक्त व्यवस्थालाई हटाएको देखिन्छ ।

ञ) ढुकुटीको कारोवार गर्न नहुने :

दफा १४क थप गरी यो व्यवस्था नयाँ गरिएको छ । ढुकुटीको कारोवारको परिभाषा गरी कसूरको रूपमा लिँदै सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । एक आपसमा रकम उठाई सहमतिका आधारमा आलोपालो गरी रकम लिने वा दिने गरी गरेको कारोवारलाई ढुकुटीको कारोवारको परिभाषा समेत गरिएको छ ।

यस्तो कारोवार गरेमा हुकुटीको कारोवार मानी विगोको आधारमा न्यूनतम एक वर्षदेखि तीन वर्षसम्म कैद अधिकतम सात वर्षदेखि नौ वर्षसम्म कैद गरी विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

ट) गैर कानूनी रूपमा बैङ्किङ्ग कारोवार गर्न नहुने :

दफा १४ख मा यसको व्यवस्था गरिएको छ । सहकारी ऐन, २०४८ बमोजिम दर्ता भएका सहकारी संस्था वा संघले सोही ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृति प्राप्त नगरी बैङ्किङ्ग कारोवार गर्न वा गराउन निषेध गरी कसूर मानिएको छ । यस्तो कारोवार गरेमा कसूरको मात्रा अनुसार विगोको आधारमा न्यूनतम एक वर्षदेखि तीन वर्षसम्म कैद अधिकतम सात वर्षदेखि नौ वर्षसम्म कैद गरी विगो भराई विगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

२) अनुसन्धान सम्बन्धी व्यवस्था :

क) थुनामा राखी कारवाही गर्ने :

दफा १९(४) मा भएको साविकको अनुसन्धान तहकिकातको लागि अभियुक्तलाई ४५ दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने प्रावधानलाई बढाई ६० दिन सम्म हिरासतमा राख्न सकिने प्रावधान राखिएको छ । त्यसै गरी बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान गर्नको लागि नेपाल सरकारले विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सक्ने नयाँ व्यवस्था पनि राखिएको छ ।

ख) विशेष अनुसन्धान टोली गठन :

बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान गर्नको लागि बैङ्किङ्ग सम्बन्धी विषय विशेषज्ञ समेत संलग्न रहेको अनुसन्धान टोली गठन गर्न उपयुक्त हुने देखिएमा नेपाल सरकारले महान्यायाधिवक्ता, प्रहरी महानिरीक्षक र नेपाल राष्ट्र बैंकसँग परामर्श गरी त्यस्तो टोली गठन गर्न सक्ने नयाँ व्यवस्था दफा १९क मा राखिएको छ । यसले बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धानलाई विशेष रूपमा हेरेको देखिन्छ । तर, यसलाई अनिवार्य व्यवस्था राखिएको छैन ।

ग) विवरण माग्न सक्ने :

दफा १९ख थप गरी अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने निकायले कुनै लिखत, खाताको विवरण वा अन्य विवरण प्राप्त गर्न वा जाँचन आवश्यक छ भन्ने लागेमा कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई त्यस्तो लिखत खाताको विवरण वा अन्य विवरण पेश गर्न अनुरोध गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । सम्बन्धित व्यक्ति वा सस्थाको कर्तव्य हुने समेत उल्लेख छ ।

परिच्छेद-पाँच

बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरुको अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निर्णयको अभ्यास

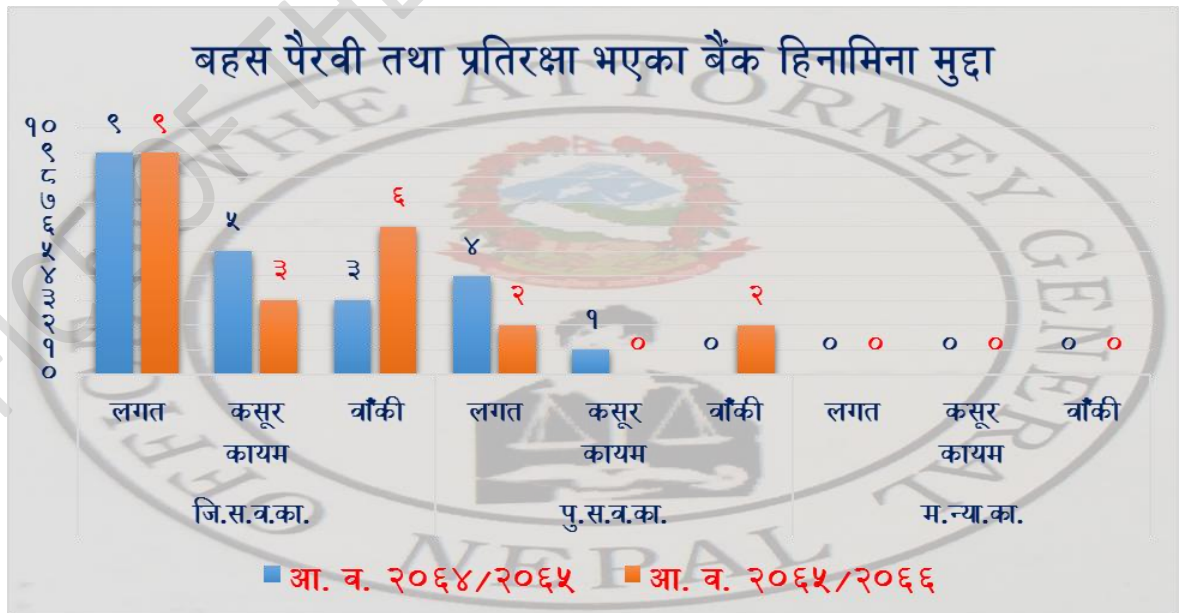
१) बैंक हिनामिना सम्बन्धी विभिन्न मुद्दाहरुको तथ्याङ्कीय अध्ययन:

बैंकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लागू हुनु पूर्व मुलुकी ऐन ठगीको महल, बाँकी नतिर्नेको महल, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ तथा त्यसलाई प्रतिस्थापन गरेको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ आदिका कानूनी व्यवस्थाहरु बमोजिम मुद्दाहरु चलाउने गरिन्थ्यो । यसै बमोजिम मुलुकी ऐन बाँकी नतिर्नेको महल बमोजिम चलेका बैंक हिनामिना मुद्दाहरुको जुन बैंकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन आउनु अघि दुई आर्थिक वर्षको तथ्याङ्क देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ ।^{५०}

(टेबुल नं. १)

बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा भएका बैंक हिनामिना मुद्दा									
आर्थिक वर्ष	जि.स.व.का.			पु.स.व.का.			म.न्या.का.		
	लगत	कसूर कायम	बाँकी	लगत	कसूर कायम	बाँकी	लगत	कसूर कायम	बाँकी
आ. व. २०६४/२०६५	९	५	३	४	१	०	०	०	०
आ. व. २०६५/२०६६	९	३	६	२	०	२	०	०	०

(चार्ट नं. १)

२) बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरुको तथ्याङ्कीय अध्ययन :

^{५०} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन आ.व. २०६४/२०६५ तथा आ. २०६५/२०६६ ।

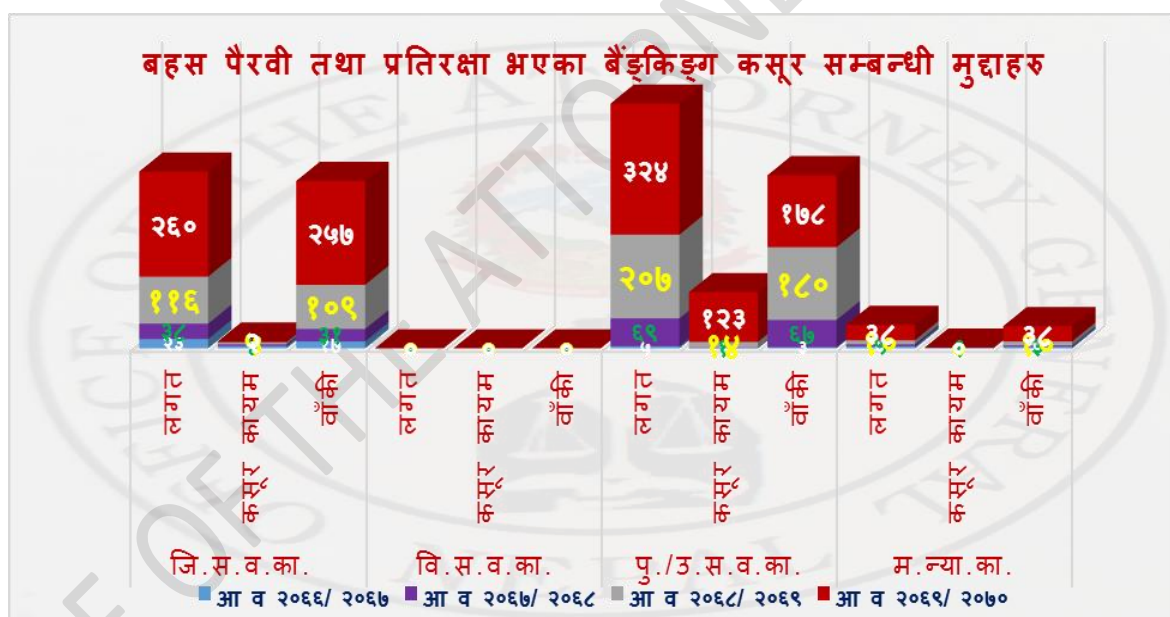
बैंकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ मिति २०६४।१०।२३ देखि लागू भएको थियो । उक्त ऐन लागू भए पछिल्ला चार वर्षमा चलेका विभिन्न बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरु र तिनीहरुको बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा संख्या यस प्रकार रहेको देखिन्छ ।

(टेबल नं. २)

बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा भएका बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरु												
आर्थिक वर्ष	जि.स.व.का.			वि.स.व.का.			पु./उ.स.व.का.			म.न्या.का.		
	लगत	कसूर कायम	वाँकी	लगत	कसूर कायम	वाँकी	लगत	कसूर कायम	वाँकी	लगत	कसूर कायम	वाँकी
आ व २०६६/ २०६७	२३	६	१७	०	०	०	५	१	३	५	१	४
आ व २०६७/ २०६८	३८	४	३१	०	०	०	६९	१	६७	५	१	३
आ व २०६८/ २०६९	११६	५	१०९	०	०	०	२०७	१४	१८०	१०	०	१०
आ व २०६९/ २०७०	२६०	२	२५७	०	०	०	३२४	१२३	१७८	३८	०	३८

(चार आर्थिक वर्षको विवरण)

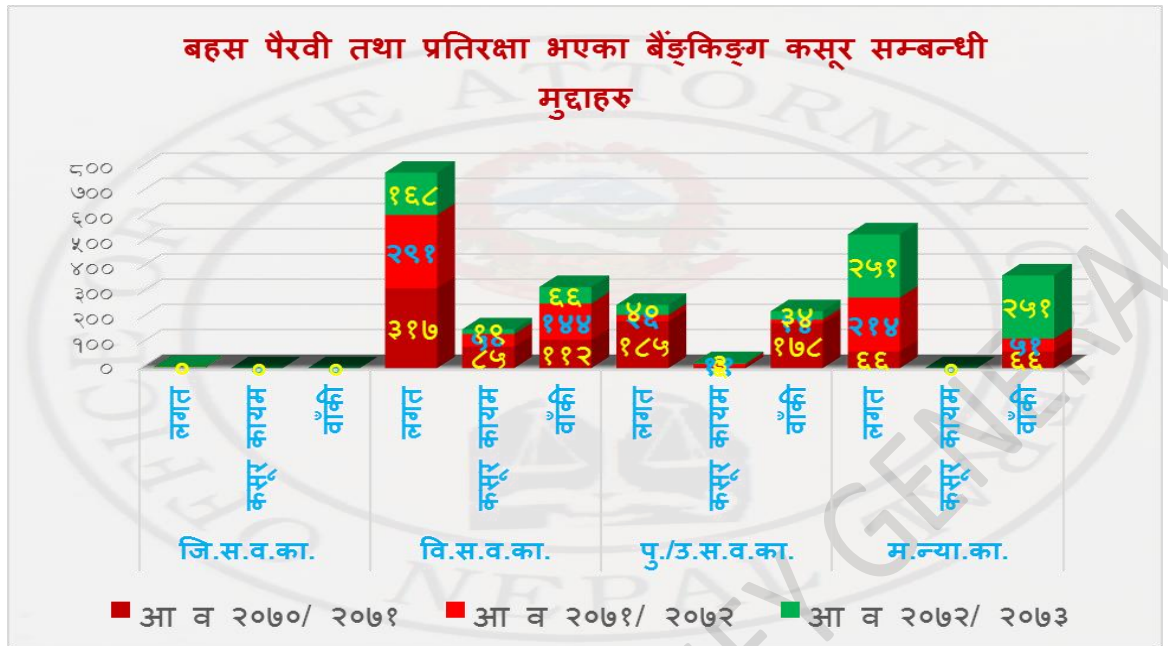
(चार्ट नं. २)

(टेबल नं. ३)

बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा भएका बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरु												
आर्थिक वर्ष	जि.स.व.का.			वि.स.व.का.			पु./उ.स.व.का.			म.न्या.का.		
	लगत	कसूर कायम	वाँकी	लगत	कसूर कायम	वाँकी	लगत	कसूर कायम	वाँकी	लगत	कसूर कायम	वाँकी
आ व २०७०/ २०७१	०	०	०	३१७	८५	११२	१८५	६	१७८	६६	०	६६
आ व २०७१/ २०७२	०	०	०	२९१	५०	१४४	२६	११	१४	२१४	०	५१
आ व २०७२/ २०७३	०	०	०	१६८	१९	६६	४०	३	३४	२५१	०	२५१

(तिन आर्थिक वर्षको विवरण)

३) चालु मुद्दाहरूको अध्ययन:

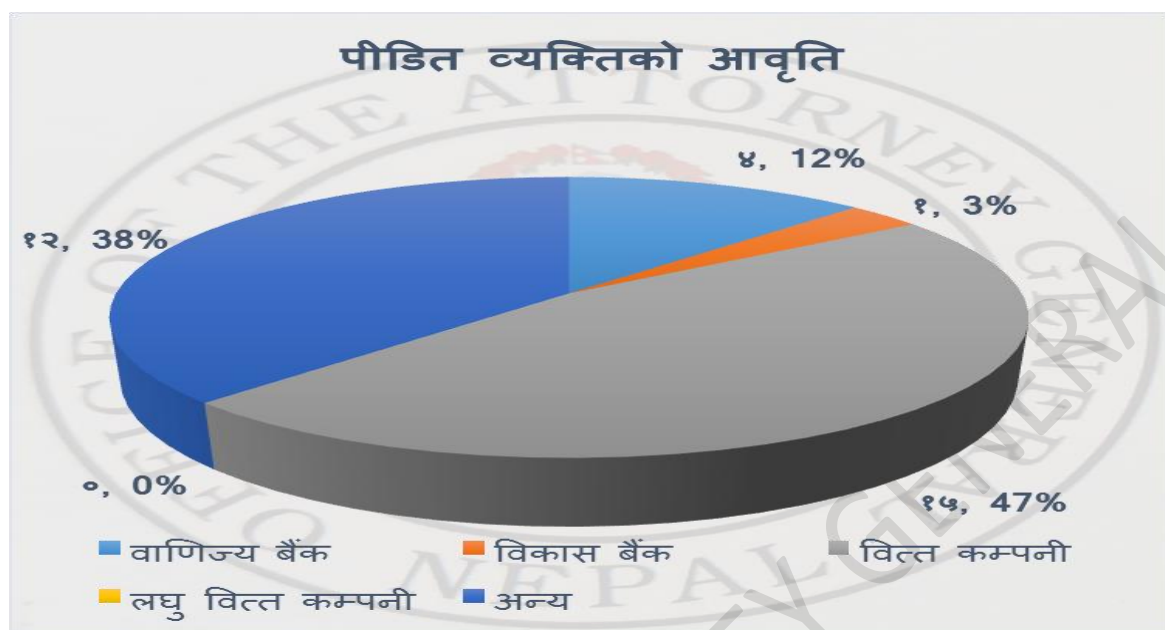
बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरू मध्ये कम्तिमा ३० थान मुद्दाहरूको अध्ययन गर्नु पर्ने यस कार्यदललाई कार्य जिम्मेवारी रहेको थियो । सोही बमोजिम सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाहीका लागि विचाराधिन रहेका मुद्दाहरू मध्ये महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा उपलब्ध भएका मुद्दाहरूको अध्ययन गरिएको छ । सोबाट पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसलाको अवस्था र दृष्टिकोण समेत प्राप्त भएको छ । सोही बमोजिमका मुद्दाहरूको यहाँ अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१) पीडितहरूको संख्यात्मक विवरण :

मुद्दाहरूको अध्ययन गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्था मध्ये वित्त कम्पनी बढी पीडित रहेको र त्यसको संगै अन्य व्यक्ति तथा संस्थाहरू पीडित रहेको संख्या पनि बढी नै रहेको देखिन्छ । विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

(टेबल नं.४)

पीडित व्यक्तिको आवृत्ति				
वाणिज्य बैंक	विकास बैंक	वित्त कम्पनी	लघु वित्त कम्पनी	अन्य
४	१	१५	०	१२

२) प्रतिवादीको संलग्नताको विश्लेषण :

प्रतिवादीको संलग्नताको विश्लेषणमा लैङ्गिक, बैंक तथा वित्तीय संस्थामा जिम्मेवारी रहेको आधारमा, कसूरमा संलग्नता रहे नरहेको खुलाएको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषण निम्न बमोजिम रहेको छ।

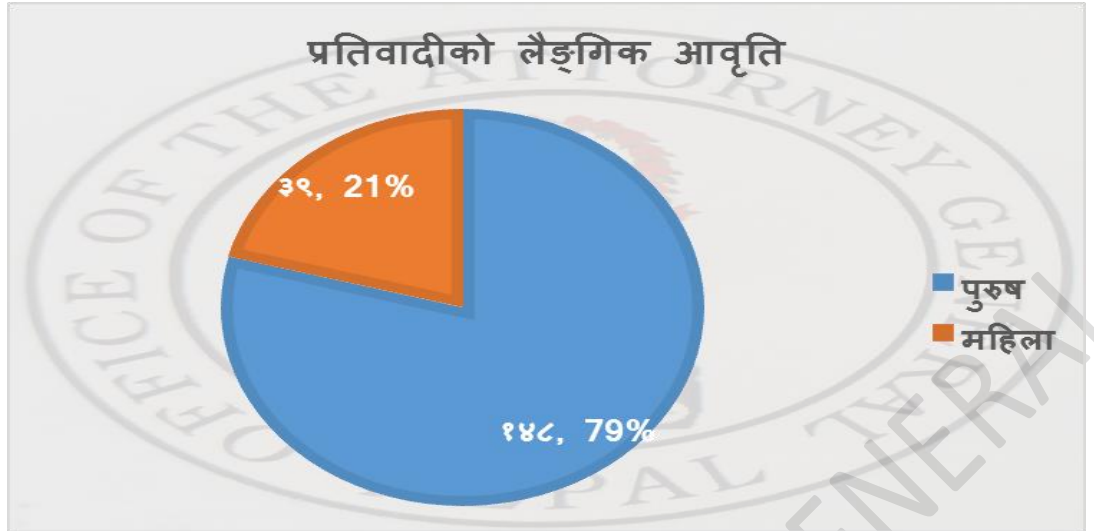
क) प्रतिवादीको संख्यात्मक तथा लैङ्गिक आवृत्ति :

प्रतिवादीको संख्यात्मक र लैङ्गिक आवृत्ति हेर्दा पुरुषको संख्या बढी रहेको देखिन्छ। महिलाको संख्या बैङ्किङ्ग कसूरमा संलग्न रहेको कम देखिन्छ। संख्यात्मक हिसाबले ३० थान मुद्दा अध्ययन गरी यही नै हो भनि धारण बनाउन कठिन हुने भए पनि अनुसन्धानको विषयलाई एकातिर राख्न सकिदैन। तसर्थ, महिलालाई बैङ्किङ्ग प्रणालीको सम्बन्धमा जानकारी कम रहेको वा आचरणले गर्दा वा व्यक्तिगत तथा घरायसी जिम्मेवारीका कारणले गर्दा संलग्नताको प्रकृति कम देखिएको हुन सक्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

(टेबल नं. ५)

पुरुष	महिला	जम्मा
१४८	३९	१८७

(चार्ट नं. ५)

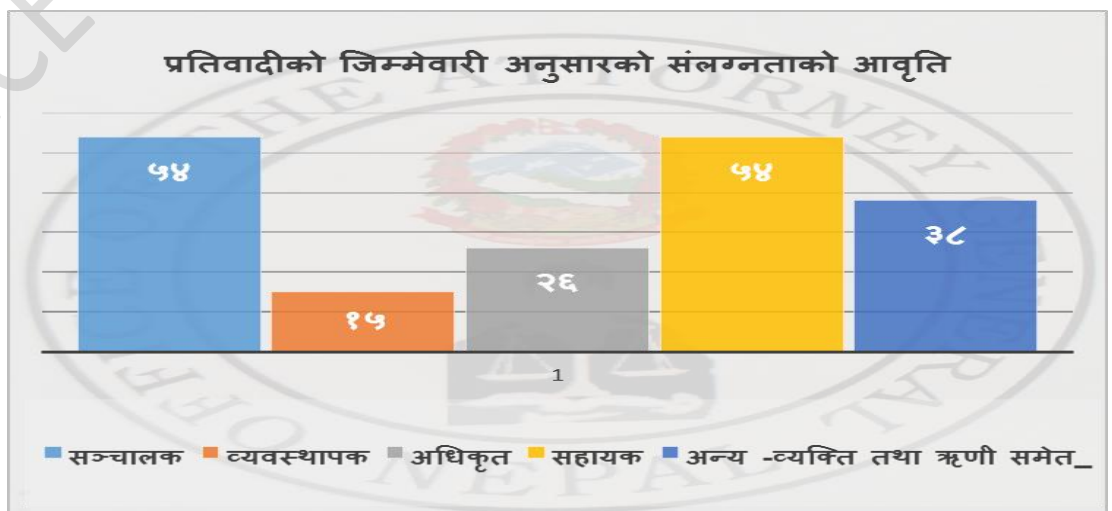
ख) प्रतिवादीको जिम्मेवारी अनुसार संलग्नताको आवृत्ति :

यस अध्ययनमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा आवद्ध रहेका कर्मचारीबाट भएका कसूर सम्बन्धमा निजहरुको पदिय जिम्मेवारी अनुसार के कस्तो संलग्नता रहेछ भन्ने विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थामा शेयरहोल्डर, संस्थापक, संचालक, व्यवस्थापक देखि सहायकसम्मका कर्मचारी तथा बाह्य व्यक्तिहरुको संलग्नताबाट समेत कसूर हुन गएको हुन्छ । तसर्थ, सो अनुसार अध्ययन गरिएका मुद्दाहरुमा जिम्मेवारी अनुसार के कस्तो संलग्नता रहेछ भनी हेर्दा निम्न रहेको पाइयो ।

(टेबुल नं. ६)

प्रतिवादीको जिम्मेवारी अनुसारको संलग्नताको आवृत्ति				
सञ्चालक	व्यवस्थापक	अधिकृत	सहायक	अन्य (व्यक्ति तथा ऋणी समेत)
५४	१५	२६	५४	३८

(चार्ट नं. ६)

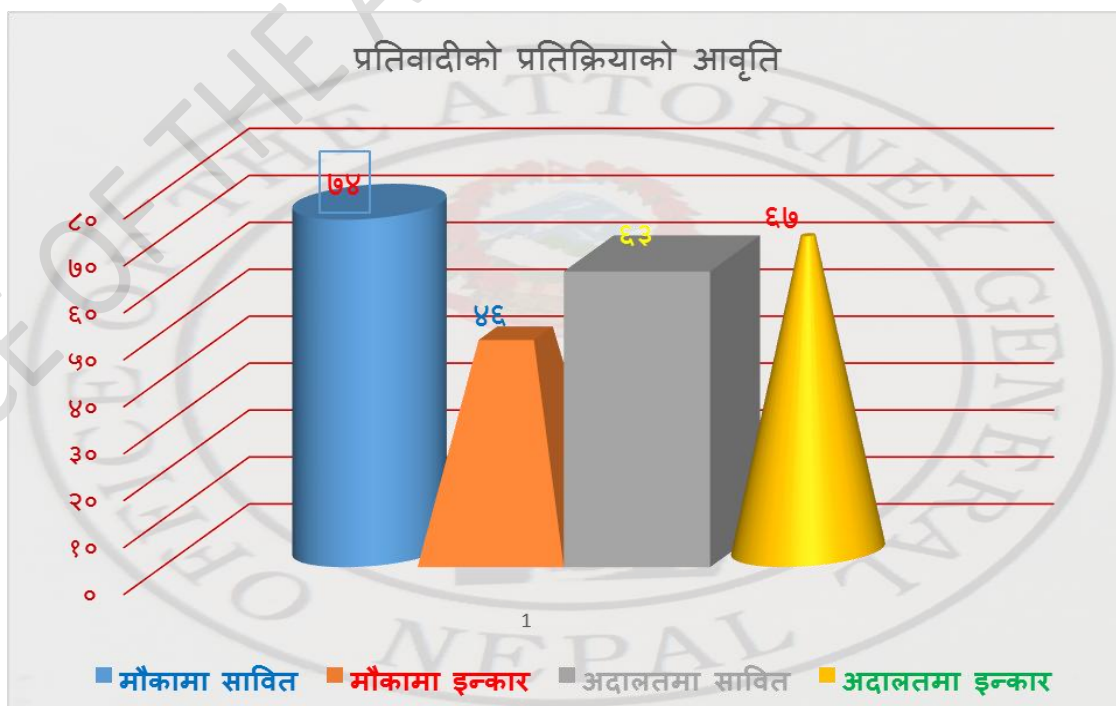
ग) प्रतिवादी स्वयंको प्रतिक्रियाको आवृत्ति :

प्रतिवादी तथा अभियुक्त अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाहीको दायरमा पर्दा उसको भनाई तथा प्रतिक्रिया कस्तो रहेको छ भन्ने सम्बन्धमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ । यसबाट प्रतिवादी स्वयंको धारणा तथा भनाईको आधारमा कसूर ठहर हुने नहुने, कसूरदारको नैतिकता तथा भनाईमा एकरूपता र स्थिरता के रहेछ भन्ने सम्बन्धी पनि धारणा तथा विश्लेषण निकाल्न सकिन्छ । अनुसन्धानमा पक्राउ परी अभियोजनकर्ता समक्षको बयानमा ७४ जना प्रतिवादी सावित रहेका र ४६ जना इन्कार रहेको पाइयो । अदालतमा भने ६३ जना सावित रहेका र ६७ जना इन्कार रहेको पाइन्छ । सावित र इन्कारी मात्रै हेर्दा भने कसूरमा सावित हुनेको आवृत्ति भन्दा इन्कार हुनेको आवृत्ति बढी देखिएको छ । जिम्मेवारी बहन गर्दा गरिएको कार्यलाई स्विकार गरेकोलाई सावित भएको र सो कार्य मैले गरेके होइन भनि भनेको कुरालाई इन्कारीको आधारमा लिंदा अध्ययनबाट निम्न बमोजिम देखिएको छ ।

(टेबल नं. ७)

प्रतिवादीको प्रतिक्रियाको आवृत्ति			
मौकामा सावित	मौकामा इन्कार	अदालतमा सावित	अदालतमा इन्कार
७४	४६	६३	६७

(चार्ट नं. ७)

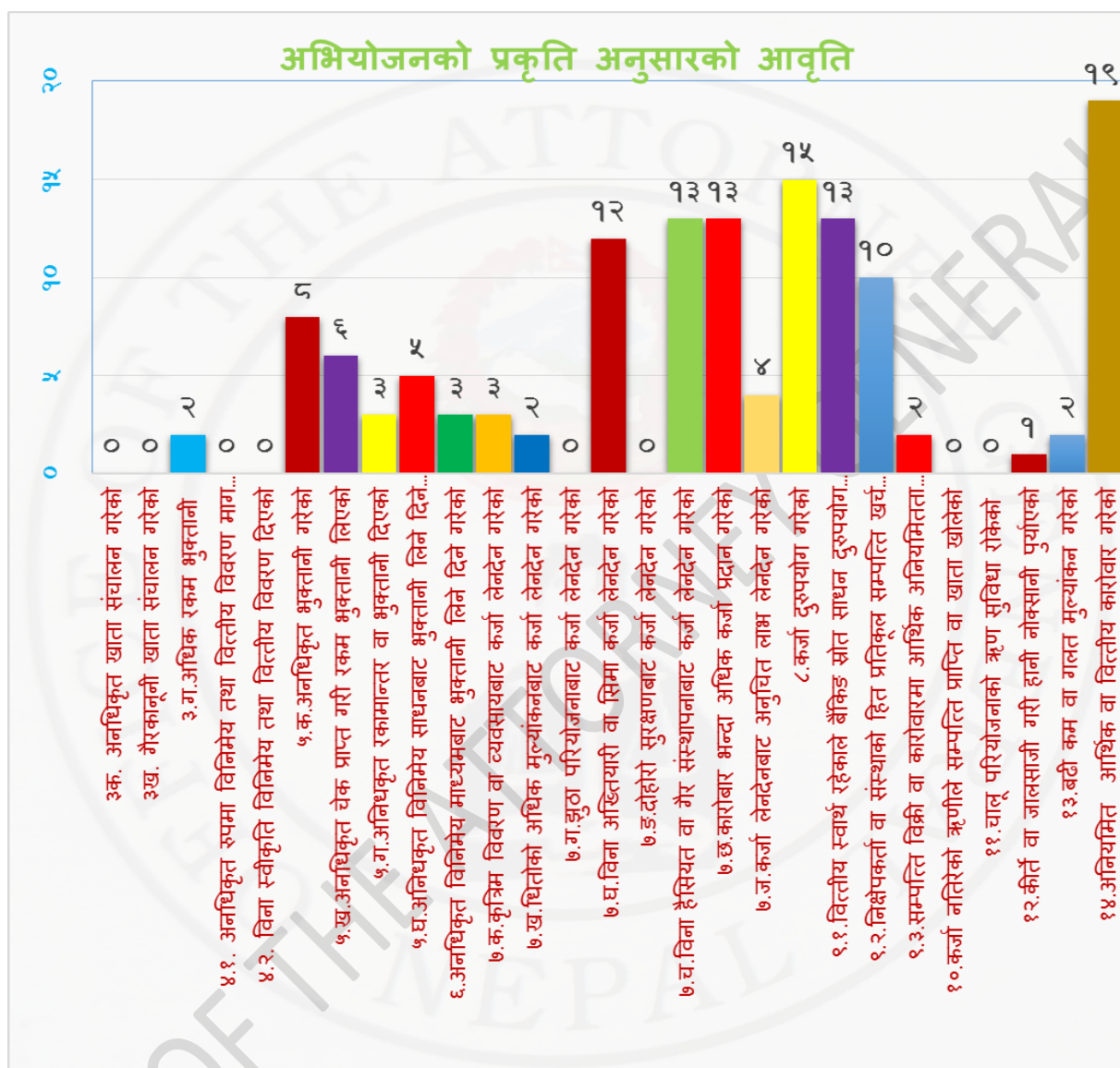

३) अभियोजनको प्रकृति अनुसारको आवृत्ति :

क) कसूरको प्रकृति अनुसारको आवृत्ति :

बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १८ ले प्रस्तुत मुद्दा नेपाल सरकारवादी भई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश गरेको छ। कसूरको अनुसन्धन तथा तहकिकात नेपाल प्रहरीले गर्ने र अभियोजन जिल्ला सरकारी वकीलले सम्बन्धित क्षेत्रको वाणिज्य इजलाशमा गर्ने व्यवस्था छ। प्रस्तुत मुद्दा उच्च अदालतको वाणिज्य इजलाशबाट कारवाही र किनारा हुने भएकाले उच्च अदालत पाटनमा विशेष सरकारी वकील कार्यालय तथा अन्य उच्च अदालतमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाट बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा हुने व्यवस्था रहेको छ। अध्ययन गरिएका मुद्दाहरूमा ऐनको परिच्छेद २ ले निषेधित, कसूरजन्य कार्यका रूपमा राखेका कसूरहरूको अभियोजनको अवस्था देहाय बमोजिम देखिएको छ। प्रस्तुतीकरण सहजताका लागि छोटकरीमा परिच्छेद २ मा उल्लेखित कसूरहरू देहाय बमोजिम दफा र कसूरहरू उल्लेख गरिएको छ।

३क.अनधिकृत खाता संचालन गरेको	०	७.च.विना हैसियत वा गैर संस्थापनाबाट कर्जा लेनदेन गरेको	१३
३ख.गैरकानूनी खाता संचालन गरेको	०	७.छ.कारोबार भन्दा अधिक कर्जा प्रदान गरेको	१३
३ग.अधिक रकम भुक्तानी	२	७.ज.कर्जा लेनदेनबाट अनुचित लाभ लेनदेन गरेको	४
४.१. अनधिकृत रूपमा विनिमेय तथा वित्तीय विवरण माग वा प्राप्त गरेको	०	८.कर्जा दुरुपयोग गरेको	१५
४.२. विना स्वीकृति विनिमेय तथा वित्तीय विवरण दिएको	०	९.१.वित्तीय स्वार्थ रहेकाले बैंकिङ स्रोत साधन दुरुपयोग गरेको	१३
५.क.अनधिकृत भुक्तानी गरेको	८	९.२.निक्षेपकर्ता वा संस्थाको हित प्रतिकूल सम्पत्ति खर्च गर्ने गरेको	१०
५.ख.अनधिकृत चेक प्राप्त गरी रकम भुक्तानी लिएको	६	९.३.सम्पत्ति विक्री वा कारोवारमा आर्थिक अनियमितता गरेको	२
५.ग.अनधिकृत रकामान्तर वा भुक्तानी दिएको	३	१०.कर्जा नतिरेको ऋणीले सम्पत्ति प्राप्त वा खाता खोलेको	०
५.घ.अनधिकृत विनिमेय साधनबाट भुक्तानी लिने दिने गरेको	५	११.चालू परियोजनाको ऋण सुविधा रोकेको	०
६.अनधिकृत विनिमेय माध्यमबाट भुक्तानी लिने दिने गरेको	३	१२.कीर्ते वा जालसाजी गरी हानी नोक्सानी पुर्याएको	१
७.क.कृत्रिम विवरण वा व्यवसायबाट कर्जा लेनदेन गरेको	३	१३.बढी कम वा गलत मुल्यांकन गरेको	२
७.ख.धितोको अधिक मुल्यांकनबाट कर्जा लेनदेन गरेको	२	१४.अनियमित आर्थिक वा वित्तीय कारोवार गरेको	३२
७.ग.झुठा परियोजनाबाट कर्जा लेनदेन गरेको	०		
७.घ.विना अख्तियारी वा सिमा कर्जा लेनदेन गरेको	१२		
७.ङ.दोहोरो सुरक्षणबाट कर्जा लेनदेन गरेको	०		

उल्लेखित तथ्यांकबाट ऐनको दफा ३(क) र ३(ख) ले कसूर मानेका क्रमशः अनधिकृत खाता संचालन गरेको, गैरकानूनी खाता संचालन गरेको कसूरमा अभियोजन गरेको देखिएन । दफा ४ ले उल्लेख गरेका कसूरजन्य कार्यमा अनधिकृत रुपमा विनिमेय तथा वित्तीय विवरण माग गरेको वा प्राप्त गरेको, विना स्विकृति विनिमेय तथा वित्तीय विवरण दिएको पर्दछन् । यी कसूरमा पनि अध्ययन गरिएका मिसिलहरूबाट देखिन आएन । यसैगरी झुठा विवरणको आधारमा परियोजनाको लागत बढाई बढी कर्जा लेनदेनको कार्यलाई ऐनको दफा ७(ग) ले समेटेकोमा अध्ययनका क्रममा उक्त अभियोजन भएको मुद्दा प्राप्त हुन सकेन । दफा ७(ङ) ले पनि दोहोरो सुरक्षण लिई दिई कर्जा लेनदेन गर्न, सो सुरक्षणले खामेको मूल्यभन्दा बढी हुने गरी सुरक्षण दोहोरो पारी कर्जा लिन नहुने भन्ने

कसूरजन्य कार्यमा समेत अभियोजन गरेको दृष्टान्त भएको देखिएन । अर्कोतिर दफा १० ले भाखा नाघेको ऋणीले सम्पत्ति प्राप्त गर्न वा खाता खोल्न निषेध गरी कसूरजन्य कार्यमा समावेश गरेकोमा अध्ययनबाट यी विषयहरु समावेश भएका दृष्टान्त भएका मिसिल समेत प्राप्त हुन सकेन । ऋण लगानी गर्दा परियोजनामा कर्जा लगानी गर्नु पर्ने हुन्छ । तर उक्त परियोजनालाई कर्जा तथा सुविधा रोक्न नपाइने भन्ने कानूनी व्यवस्था दफा ११ मा रहे पनि अध्ययनको क्रममा उक्त व्यवस्था आकर्षित भएका मुद्दाहरु प्राप्त हुन सकेनन ।

अन्य विषयवस्तुहरुमा भने देखाइएको तथ्यांक अनुसार रहेको पाइएको छ ।

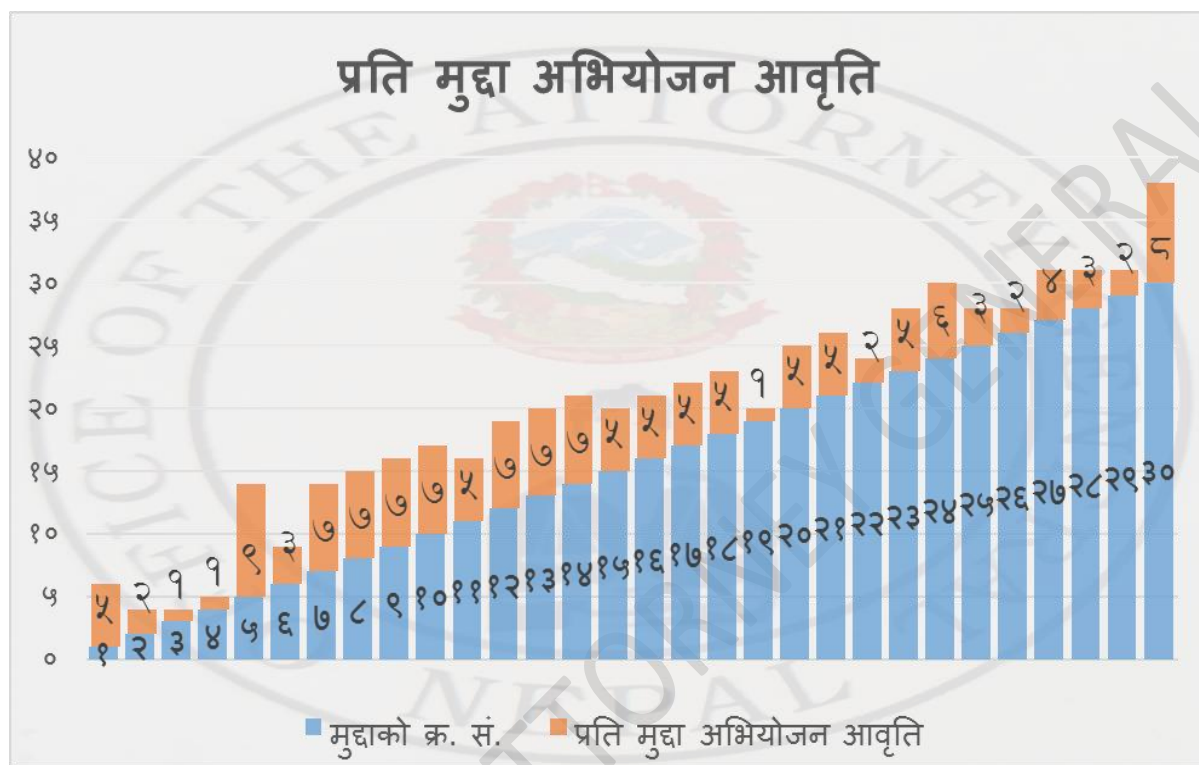
ख) प्रति मुद्दा अभियोजनको अवस्था :

यो ऐनले खाताको कारोवार, कर्जा कारोवार, विनिमेय साधनहरु जारी गरी सो मार्फत बैङ्किङ्ग कारोवार गर्ने गराउने गरेको पाइन्छ । त्यसमध्ये कुनै विषयहरुवस्तुसँग अन्य विषयवस्तुहरु समेत समावेश हुने भएकाले अन्य दफाहरु समेत आकर्षित भई सो अनुसारको अभियोजन भएको देखिन्छ । अभियोजन खप्टिएको आवृत्तिको प्रकृति निम्न बमोजिम रहेको पाइयो ।

(टेबल नं. ९)

क्र.सं.	अभियोजन आवृत्ति
१.	५
२.	२
३.	१
४.	१
५.	९
६.	३
७.	७
८.	७
९.	७
१०.	७
११.	५
१२.	७
१३.	७
१४.	७
१५.	५
१६.	५

१७.	५
१८.	५
१९.	१
२०.	५
२१.	५
२२.	२
२३.	५
२४.	६
२५.	३
२६.	२
२७.	४
२८.	३
२९.	२
३०.	८

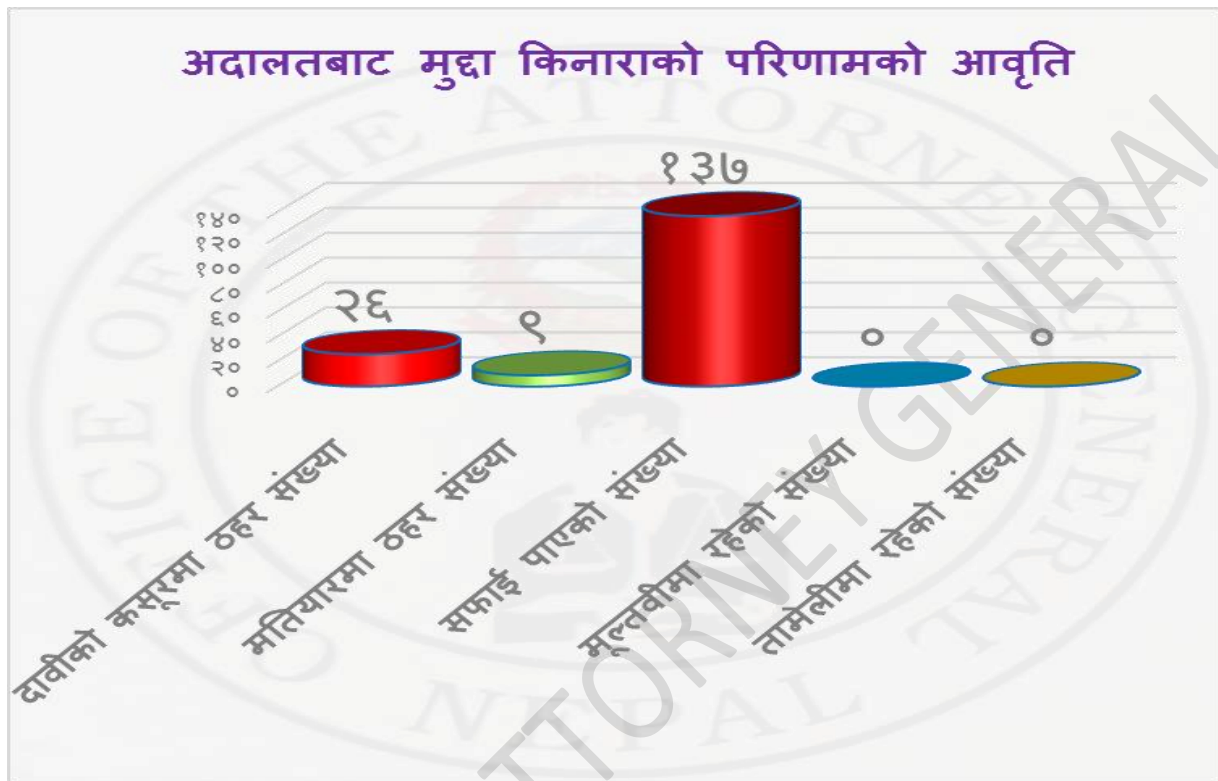

४) अदालतबाट मुद्दा किनाराको परिणामको आवृत्ति :

पुनरावेदन अदालतका वाणिज्य इजलाशहरूबाट भएको फैसलाको अवस्था यस शिर्षकमा उल्लेख गरिएको छ । यसमा अभियोग दावी बमोजिमको कसूर ठहरलाई पूर्ण कसूर ठहर, दावी भन्दा बहिर गई मतियारको कसूरमा ठहर भएकोलाई मतियारमा ठहर, सफाई मूल्तवी र तामेलीका अवस्थाहरूलाई अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन गरिएका ३० थान मुद्दाहरूमा मुद्दा किनाराको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको पाइयो ।

(टेबल नं.१०)

अदालतबाट मुद्दा किनाराको परिणामको आवृत्ति				
दावीको कसूरमा ठहर संख्या	मतियारमा ठहर संख्या	सफाई पाएको संख्या	मूल्तवीमा रहेको संख्या	तामेलीमा रहेको संख्या
२६	९	१३७	०	०

५) मुद्दा अध्ययनबाट देखिएका विषयहरू :

क) वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दामा पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) पाटनको वाणिज्य इजलाशको दृष्टिकोण :

वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार ५ वटा तत्कालिन पुनरावेदन अदालत (हाल उच्च अदालत) लाई तोकिएको ती अदालतमा छुट्टै वाणिज्य इजलासको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त अदालतहरू मध्ये वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दा पुनरावेदन अदालत पाटनमा सबैभन्दा बढी पर्ने गरेको र सो अदालतमा २ वटा स्थायी प्रकृतिका वाणिज्य इजलास रहेका छन् । मुद्दाको तथ्याङ्क हेर्दा उच्च अदालत पाटनका वाणिज्य इजलासहरूमा आ.व. ०७२।०७३ मा जम्मा २५ थान वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दा परेको र गत आ.व.बाट १४३ थान मुद्दाको जिम्मेवारी सरी आई जम्मा १६८ थान मुद्दाको लगत कायम भएकोमा ११६ मुद्दा फछ्यौट भै ५२ थान मुद्दा यस आ.व.मा जिम्मेवारी सरी आएको देखिन्छ । उक्त वाणिज्य इजलासमा वहस पैरवी गर्न र त्यस्ता मुद्दाहरूमा निवेदन/पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही गर्नको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतको विशेष सरकारी वकील कार्यालयलाई जिम्मेवारी सुम्पिएको छ । तर वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान प्रहरी कार्यालयहरूबाट हुने र अभियोजनको काम जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने भएकोले अभियोजन गर्ने र वहस

पैरवी गर्ने सरकारी वकील र कार्यालय फरक-फरक हुँदा वहसको प्रभावकारिता, अभियोजनको अपनत्व लिने जस्ता कुराहरुमा प्रतिकुल असर पर्ने गरेको गुनासो स्वयं न्याय क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरुबाट पनि सुनिने गरेको पाइन्छ। वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दामा उक्त वाणिज्य इजलासको दृष्टिकोणलाई निम्नानुसार रहेको पाइन्छ।^{५१}

- गोश्वारा अभियोजन हुने गरेको,
- अभियोग पत्रसाथ न्यून प्रतिवादीहरु उपस्थित गराइने गरेको र अनुसन्धानमा बयान लिइएका व्यक्तिलाई समेत फरार अभियुक्त भनी अभियोग पत्र पेश हुने गरेको,
- दावी नै नमिलाई ऐनको दफा उल्लेख हुने गरेको र संशोधनमा आएकोमा पनि निकै ढिलाई हुने गरेको,
- अभियोजन जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट र प्रतिरक्षा विशेष सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने हुँदा वहस गर्ने सरकारी वकील अनुसन्धानमा संलग्न नभएको कारण समन्वय र आपसी विश्वासमा कमी भएको महशुस भएको,
- प्राविधिक विषय भएकोले बुझ्न गाह्रो हुने गरेको पाइएको,
- म्याद तामेलीमा समस्या रहेको,
- कर्जा प्रवाह हुँदाका वखत कुनै अनियमितता र वदनियत भएको भन्ने सुपरिवेक्षणबाट नदेखिने तर कर्जा असुल हुन नसकेपछि वैङ्किङ्ग कसूर गरेको भनी जाहेरी पर्ने गरेको,
- चेक अनादरको विषयमा वैङ्किङ्ग कसूरमा मुद्दा चलाउने गरेको। कुनै मुद्दामा कसूर कायम, कुनैमा सफाई र कुनै मुद्दा खारेज हुने गरेको,
- चेक अनादरको विषयलाई वैङ्किङ्ग कसूर भनी थुनामा राखी वदला लिने प्रवृत्ती पनि देखिएको।
- कर्जा दुरुपयोगको विषयमा कुन कानून प्रयोग गर्ने भन्ने अन्यौलता देखिएको।
- ऋण दिने संस्थाका मूख्यलाई मतियारसम्म कायम गरेको देखियो।
- ऋण लिने ऋणिलाई मुख्या कसूरदार कायम गरी सजाय गर्ने गरेको देखियो।
- ऋण लिएको अङ्कसम्म भराउने तरब्याज नभराउने गरेको।
- संस्थाका अन्य कर्जा शाखा लगायतका कर्मचारीहरुलाई सफाई दिने गरेको देखिन्छ।
- प्रतिवादी बनाइएका अन्य कर्मचारी लगायतका संचालक समितितका सदस्यलाई बयान नगराई कागज मात्र गराउने र प्रतिवादी कायम गर्ने गरेको देखिन्छ।

^{५१} नेपालका सरकारी वकीलहरुको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन, २०७३, सम्मेलन विशेषाङ्क, वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी कानून तथा मुद्दाको विद्यमान अवस्था, अनुसन्धान र अभियोजनमा गर्नुपर्ने सुधारका उपायहरु, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाडौं नेपाल, (२०७३), पृष्ठ ४२७।

- यस्ता अन्य प्रतिवादीहरु धरौटी तारेखमा छुट्टने गरेको र फैसला हुँदा प्रतिवादी बनाइएका प्रत्येक व्यक्तिको कसूरमा संलग्नता रहने भएको भन्ने कुरा वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट छुट्टा छुट्टै पुष्टि हुन नसकि गोश्वारा अभियोग लगाइएको पाइयो ।
- व्याज सहितको हिसाब गरी भराउनु पर्ने भनि कसूर ठहर भएका प्रतिवादीहरुको हकमा पनि पुनरावेदन गरेको पाइयो ।
- ऋणहरु फरार रहने प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ ।

६) न्यायिक दृष्टिकोण :

बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गतका कसूरको सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट धेरै मुद्दामा व्याख्या भै नसकेकोले स्पष्ट न्यायिक दृष्टिकोण आईसकेको अवस्था देखिएन । तथापि, यो ऐन मिति २०६४।१०।२३ देखि प्रचलनमा आएकोमा सो भन्दा अघि मुलुकी ऐन तथा भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७ र २०५९ बमोजिम दायर भई चलेका मुद्दाहरुमा व्याख्या भने भएको पाइन्छ । न्यायिक दृष्टिकोण समेत अध्ययन गर्नु पर्ने कार्य जिम्मेवारी रहेको हुँदा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको वेभपेज, प्रकाशित नेपाल कानून पत्रिका तथा सर्वोच्च अदालत बुलेटिन तथा प्रकाशित पुस्तकहरुबाट प्राप्त गरी फैसलामा भएको व्याख्या तथा प्रतिपादित न्यायिक सिद्धान्तको अध्ययन गरिएको छ । यस विषयमा यो ऐन प्रचलनमा आउनु अघि बैङ्किङ कारोवारसँग सम्बन्धित मुद्दा र यो ऐन आई सकेपछि यही ऐन बमोजिम मुद्दाको उठान भई चलेका मुद्दा गरी दुई समयावधिमा विभक्त गरी अध्ययन गर्न उपयुक्त देखिएकोले सोही बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

१) बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ आउनु अघि दायर भएका देहायका विभिन्न मुद्दाहरुमा भएको न्यायिक दृष्टिकोण :

क्र. सं.	निवेदक, पुनरावेदक / वादी	विपक्षी, प्रत्यर्थी/प्रतिवादी	मुद्दा	सन्दर्भ
१.	नेपाल बैंक लि. वुधबारे	पूर्ण बहादुर श्रेष्ठ	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०४७, अंक १, नि.नं. ४०५१
२.	श्री टण्डन टेक्सटाइल प्रा.लि.	नेपाल राष्ट्र बैंक समेत	उत्प्रेषण समेत	ने.का.प. २०६०, अंक

				११, नि.नं. ७२९५
३.	रा.बा. बैंकको पत्रले नेपाल सरकार	विमलकुमार थापा समेत	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०६२, अंक ५, नि.नं. ७५३४
४.	कृषि विकास बैंक उपशाखा मुस्ताङको पत्रले नेपाल सरकार	दयानिधि पंकज समेत	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०६३, अंक ५, नि.नं. ७७०७
५.	राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकको पत्रले नेपाल सरकार	मोहनकृष्ण गुरुङ समेत	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०६३, अंक ६, नि.नं. ७७१९
६.	दि फुलवारी लि. का अध्यक्ष पीयुषबहादुर अमात्य	नेपाल राष्ट्र बैंक समेत	उत्प्रेषण समेत	ने.का.प. २०६४, अंक ८, नि.नं. ७८७२
७.	विष्णु सुवेदी समेतको जाहेरीले नेपाल सरकार	दीपक बस्याल समेत	ठगी	ने.का.प. २०६७, अंक १, नि.नं. ८३०२
८.	दुर्गा उप्रेती	नेपाल सरकार	ठगी(ग्रिन्डलेज बैंकबाट कीर्ते बनाई ट्राभल चेक सटही गरेको)	ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३२१
९.	राधाप्रसाद घिमिरे	नेपाल सरकार	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०६७, अंक ४, नि.नं. ८३५२
१०.	रजोजमान श्रेष्ठ	ज्ञानेन्द्र विष्ट	कीर्ते ठगी	ने.का.प. २०६७, अंक ७, नि.नं.

				८४०९
११.	नेपाल सरकार	ग्रेट सिद्धार्थ इन्टरनेशनल ट्रेड कन्सर्नका प्रो. राजेन्द्र डाँगी समेत	भ्रष्टाचार (बैंक ठगी)	ने.का.प. २०६७, अंक ९, नि.नं. ८४६५
१२.	चक्र बहादुर कार्की	नेपाल सरकार	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०६८, अंक ९, नि.नं. ८६८३
१३.	प्रदिप के.सी.	नेपाल सरकार	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०६८, अंक ९, नि.नं. ८६८८
१४.	श्रीकृष्ण श्रेष्ठ	नेपाल सरकार	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०६९ अंक २, नि.नं ८७६७
१५.	करमसिंह भण्डारी	कर्ण बहादुर चन्द	चेक अनादर (लेनदेन)	ने.का.प. २०६९, अंक १२, नि.नं. ८९२७
१६.	नेपाल इण्डोस्वेज बैंकको पत्रले नेपाल सरकार	मधुसुदन पुरी समेत	बैंक ठगी	ने.का.प. २०७०, अंक १, नि.नं. ८९४८
१७.	महेश्वरलाल श्रेष्ठ	विष्णु महर्जन समेत	चेक अनादर	ने.का.प. २०७०, अंक १, नि.नं. ८९५०
१८.	मनिष पुरी समेत	पुनरावेदन अदालत पाटन	प्रतिषेध, उत्प्रेषणयुक्त	ने.का.प. २०७०, अंक

		समेत	परमादेश समेत	२, नि.नं. ८९६७
१९.	अजीतराज हुँगेल	नेपाल सरकार	ठगी	ने.का.प. २०७०, अंक ४, नि.नं. ८९९९
२०.	नेपाल सरकार	दिलीपकुमार मल्ल ठकुरी	भ्रष्टाचार	ने.का.प. २०७२, अंक ५, नि.नं. ९४०३

क) ऋण पाउनै पर्छ वा ऋण **Rescheduling** र **Restructuring** मौलिक र कानूनी हक हुन नसक्ने :

बैंकले तोकेको शर्त पूरा गरी बैंकलाई विश्वास लाग्दो र चित्त बुझ्दो सुरक्षण दिई बैंकको कानूनी Requirement पूरा गरेमा र बैंकले विश्वास गरेमा सुरक्षणले खामेसम्मको रकम बैंकको स्वविवेकीय अधिकार अन्तर्गत निवेदकले ऋण पाउन सक्छन् । बैंकबाट ऋण पाउने पर्छ वा ऋण Rescheduling र Restructuring हुनै पर्छ भन्ने कसैको पनि मौलिक र (उ कानूनी हक हुन सक्दैन भन्ने न्यायिक दृष्टान्त पीयुषबहादुर अमात्यको ^{५२}मुद्दामा बोलिएको छ । यो बैंकको स्वविवेकको कुरा हो । राष्ट्र बैंकको निर्देशन र आफ्नो Guideline अनुसार विचार गर्ने कुरो हो । बैंकले दिएको सुविधा हो । सुविधा भनेको मौलिक हक या कानूनी हक या कुनै अधिकार होइन । यस सम्बन्धमा धारा ८८(२) बमोजिम निवेदन लाग्न नसक्ने भनि व्याख्या भएको देखिन्छ ।

ख) विशेष कानून बनाएर व्यवस्था गर्न सकिने :

पीयुषबहादुर अमात्यको ^{५३}मुद्दामा विशेष कानून बनाएर Reasonable Classification को आधारमा गरिएको भेदभावलाई भेदभाव मान्न सकिदैन भनी विशेष कानूनको व्यवस्थालाई मान्यता र अंगिकार गर्नु पर्ने दृष्टान्त यस अनाइएको छ ।

ग) ऋण लगानी गर्दा हेर्नु पर्ने उपयुक्तता :

^{५२} ने.का.प. ०६४, अंक ८, नि.नं. ७८७२ ।

^{५३} ने.का.प. ०६४, अंक ८, नि.नं. ७८७२ ।

बैंकबाट ऋण लगानी गर्दा सो ऋण साँवा ब्याज सहित उठ्न सक्छ वा सक्दैन भन्ने सन्दर्भमा ऋणीको हैसियत, ख्याति हेरिनु उपयुक्त हुन्छ । बैंकलाई नोक्सान पर्ने सम्भावना छ, छैन हेर्नु पर्छ भनि **राजेन्द्र डाँगी**^{५४} प्रतिवादी रहेको भ्रष्टाचार मुद्दामा बोलिएको छ ।

यसै गरी **चक्रबहादुर कार्की**^{५५} प्रतिवादी रहेको राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक शाखा कार्यालय खाँदबारीको भ्रष्टाचार मुद्दामा पनि बोलिएको देखिन्छ । जसमा प्रचलित कानून तथा बैंकले तयार गरेको निर्देशिका बमोजिम धितोस्वरूप पेश गरेको जग्गा सम्बन्धित व्यक्तिको नाउँमा दर्ता छ, छैन ? जुन उद्योगको नाममा ऋण माग गरेको हो सो उद्योग दर्ता छ, छैन ? वुभी जग्गा दर्ता र उद्योग दर्ता भएको देखिए धितो दिएको जग्गा रोक्का गर्न सम्बन्धित मालपोत कार्यालयमा पठाई मालपोत कार्यालयबाट रोक्का गराई जग्गाको स्थलगत मूल्यांकन समेत गरी जग्गाको प्रकृति समेत हेरी जाँची जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा, चारकिल्ला प्रमाणित, नक्सा लगायतका ऋण माग गर्दा भुर्न पर्ने फाराम, पुर्याउनु पर्ने प्रक्रिया पूरा गरेपछि लगानी गरेको ऋण असूल हुने भएपछि मात्र ऋण लगानी गर्नु पर्ने भनि कर्जा लगानी गर्दा कर्जा सुरक्षित हुने तरिकाले लगानी गर्नु पर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको दफा ५६ को व्यवस्थालाई जोड दिएको देखिन्छ ।

घ) ठगी गर्न लागेको स्पष्ट देखिने :

मधुसुदन पुरी^{५६} समेतको बैंक ठगी मुद्दामा याक कार्पेट इण्डस्ट्रिजको तर्फबाट चेकबुक पाउँ भनि दरखास्त पर्न आई चेकबुक जारी भई विभिन्न समयमा कित्ते चेक मार्फत रु. २,०५,५०,०००। रकम ठगी गरेको तथ्य रहेको थियो । प्रस्तुत मुद्दामा फौजदारी कसूरमा मनसाय तत्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कर्ताले आफूले गर्न लागेको कार्यको परिणाम के हुन्छ भन्ने कुरा पहिलो नै देखेको सोचेको वा पूर्व जानकारी राख्नु पर्ने भनि दृष्टान्त उल्लेख भएको छ ।

रजोमान श्रेष्ठ^{५७} को मुद्दामा ठगी गर्ने उद्देश्यले कीर्ते गरी तयार पारिएको नक्साअनुसारको जग्गा धितो राखी कर्जा लिइएको र कर्जा प्रयोजनका लागि तयार पारिएका धितो बन्धक कागज र शर्त बन्देज कागजमा प्रतिवादी साक्षी समेत बसेको देखिँदा निजलाई ठगीको ५ नं. बमोजिमको कसूरबाट उन्मुक्ति प्रदान गर्न नमिल्ने भनी कीर्ते नक्सा र सो अनुसारका कर्जाका कागज र शर्तहरूको आधारमा कर्जा प्रदान गरेको विषयलाई ठगी ठहर गरी विगो अंक नखुलेको आधारमा विगो नखुलेको मानी सजाय गरिएको छ ।

यसै मुद्दामा कसूर स्थापित गर्दा र विगो कायम गर्दा लिनु पर्ने आधारलाई पनि उल्लेख गरिएको छ । आपराधिक क्रियाम निजको संलग्नताको मात्रा र त्यसबाट प्राप्त गरेको लाभ समेतलाई आधार

^{५४} ने.का.प. २०६७, अंक ९, नि.नं. ८४६५ ।

^{५५} ने.का.प. २०६८, अंक ९, नि.नं. ८६८३ ।

^{५६} ने.का.प. २०७०, अंक १, नि.नं. ८९४८ ।

^{५७} ने.का.प. २०६७, अंक-७, नि.नं. ८४०९, पृ. १११६ ।

बनाई निश्चित गर्नु पर्ने भन्ने उल्लेख छ भने विगो अंक किटान गर्दा अंक किटान गरी दायर हुनु पर्ने र अन्य प्रमाणले खुली आएको हुनु पर्ने उल्लेख छ ।

दीपक बस्याल^{५८} को मुद्दामा सहकारी संस्थाले रकम संकलन गरी फाइदा हुने प्रलोभन देखाई जाहेरवालाहरुबाट जम्मा रु. १०,२१,६४१। जम्मा गर्न लगाई रकम जम्मा गर्न छाडेको, लुकी छिपी हिडेको भनी ठगीमा मुद्दा परेको थियो । प्रस्तुत मुद्दामा फैसला गर्दै उद्देश्य अनुरूप कार्य भए नभएको हेर्नु पर्दछ । प्रलोभन देखाएर सर्वसाधारणको रकम लिने र कबुल गरिएको शर्त अनुसार फिर्ता नगर्ने कार्यलाई सामान्य अर्थमा शुद्ध लेनदेनसम्बन्धी व्यवहार मान्न मिल्दैन भनी को मुद्दामा बोलिएको छ । यसका अतिरिक्त संस्थाको एउटा उद्देश्य देखाई रकम संकलन गरी उद्देश्यअनुरूपको काममा संकलित रकम खर्च गर्नेतर्फ वा बचतकर्ताहरुलाई शर्त कबूल अनुसार प्रतिफल दिने कार्यतर्फ कुनै पदाधिकारीले पनि अग्रसरता देखाएको नपाईदा संस्थाका सञ्चालक समितिका सदस्य एवं पदाधिकारीहरु समेत सबैले सामूहिक रूपमा नै संस्थाको नाउँमा ठगी गर्नेतर्फ लागेको स्पष्ट देखिने भनी सहकारी बैंकले गरेको ठगीजन्य कार्यको परिभाषा र प्रकृतिलाई प्रष्ट पारिएको छ ।

ड) खजान्चीले लापरवाहीबाट रकम हिनामिना गरेमा निजबाट असूल उपर गर्नु पर्ने :

नेपाल बैंक लिमिटेडसँग सम्बन्धित पूर्ण बहादुर श्रेष्ठ^{५९} प्रतिवादी रहेको मुद्दामा मौकामा जाँचवुझ नगरी सुनले खाने रकम मात्र भुक्तानी दिनु पर्नेमा जाँचवुझ नगरी आफ्नो जिम्माको रकम भुक्तानी दिई लापरवाहीबाट रकम हिनामिना भएको अवस्थामा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १३(१) आकर्षित नहुने उल्लेख छ । खजान्चीबाट लापरवाहीबाट सम्पत्ति हिनामिना हुन गएमा सो हिनामिना भएको रकम बैंक र खजान्ची बीच भएको सम्झौताको शर्त अन्तर्गत खजान्चीबाट असूल गर्नु पर्ने भन्ने व्याख्या भएको छ ।

च) रकम वेरुजु हुनु र भ्रष्टाचारको कसूर अलग अलग विषय :

दिलीपकुमार मल्ल ठकुरी^{६०} को मुद्दामा रकम वेरुजु हुनु र भ्रष्टाचारको कसूर अलग अलग विषय भएको हुँदा यस सम्बन्धमा वादीको पुनरावेदन जिकिरसँग सहमत हुन नसकिने भनी पुनरावेदन प्रतिवादीलाई भ्रष्टाचारको कसूर ठह्याई सजाय गरेको विशेष अदालतको फैसलालाई सदर गरिएको देखिन्छ ।

छ) ऋणीलाई कालोसूचीमा राख्ने सम्बन्धमा राष्ट्र बैंकलाई कानूनी बन्देज नभएको :

^{५८} ने.का.प. २०६७, अंक १, नि.नं. ८३०२ ।

^{५९} ने.का.प. २०४५, अंक १, नि.नं. ४०५१ ।

^{६०} ने.का.प. २०७२, अंक ५, नि.नं. ९४०३ ।

कालोसूचीमा राख्ने व्यवस्था कर्जा नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा आएको हो । बैंक वा वित्तीय संस्थाबाट लिएको कर्जा लिँदाको शर्त अनुसार नतिर्ने वा निर्दिष्ट समयावधि भित्र चुक्ता नगर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई कालो सूचीमा राख्ने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी गरिएको परिपत्रलाई स्वभाविक रूपमा लिइएको छ । उक्त बमोजिम परिपत्र गर्नका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकलाई स्पष्ट बन्देज लगाएको अवस्था छैन भनि कृष्णगोपाल टण्डनको मुद्दा ^{६१}(टेबुलको क्र.सं. १) मा बोलिएको छ । यसै मुद्दामा कालोसूचीमा राख्दा प्रयाप्त कारण वा आधार स्पष्ट गर्नु पर्ने समेत उल्लेख छ । यसका साथै कर्मचारी वा प्रबन्धकको गफलतले धीतो लिने कार्यमा कैफियत भएमा जिम्मेवार व्यक्ति उपर कारवाही तथा आफूले गर्नु पर्ने कारवाही गरी समयमै गरेर मात्रै कालोसूचीमा राख्नु पर्ने भन्ने समेत उल्लेख भएको पाइन्छ ।

कर्जा सूचना केन्द्रले कालोसूचीमा राखेको कार्यलाई समेत पीयुषबहादुर अमात्यको मुद्दा ^{६२}(ने.का.प. २०६४, अंक ८, नि.नं. ७८७२) मा कानून अनुकूल देखिएको भन्ने व्याख्या भएको पाइन्छ । यस मुद्दामा Defaulter लाई कानून बमोजिम कालोसूचीमा राख्दा निवेदकको कुनै मौलिक वा कानूनी हकको हनन नहुने भन्ने दृष्टान्त समेत रहेको छ ।

निवेदक सुरेशचन्द्र पौडेल विपक्षी व्यवस्थापिका संसद सचिवालय रहेको संविधानसँग वाभिएको कानून बदर गरी पाउँ भन्ने रिट ^{६३} मा विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७(क) र वैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा ३(ग) र १५ को व्यवस्था भए पछि पनि समानान्तर हुने गरी राष्ट्र बैंकले मिति २०६३।५।५ मा जारी गरेको एकिकृत निर्देशनको इ.प्रा.नि.नं. १२।०६।१०।०६२ मा उल्लेख गरिएको दफा १० (१)(भ) पछि थप गरिएको चेक अनादर भएमा कालोसूचीमा राखिने भन्ने व्यवस्था तथा सो को (१),(२), (३),(४) र (५) निरन्तरता दिएको र उक्त व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), (३)(च), धारा १९(१), धारा २४(५), २४(६), संविधानको प्रस्तावना, धारा ८४, धारा ८५(१), (२), (३),(४),(५) र (६) सँग वाभिएको भन्ने निवेदन जिकिर रहेको थियो ।

ज) कानूनले दुई बाटोको व्यवस्था उपलब्ध गराएकोमा के गर्ने ?

कानूनले दुई बाटो गरेको रहेछ भने मर्का पर्ने वा कार्यवाही गर्ने अधिकार प्राप्त निकायले जुन ऐनको सजाय मागदावी गर्न उपयुक्त ठान्दछ सोही अनुसार दावी गर्न पाउने भनि विमलकुमार थापा ^{६४} को मुद्दामा बोलिएको छ । यही व्याख्या कृष्णप्रसाद श्रेष्ठ समेत विरुद्ध सर्वज्ञमुनी बज्राचार्यको जालसाजी मुद्दामा (ने.का.प. २०४३, अंक ११, नि.नं. २९००, पृष्ठ १०६२) मा पनि बोलिएको

^{६१} ने.का.प. २०६०, अंक ११, नि.नं. ७२९५ ।

^{६२} ने.का.प. २०६४, अंक ८, नि.नं. ७८७२ ।

^{६३} ने.का.प. २०६८, अंक ३, नि.नं. ८६२७ ।

^{६४} ने.का.प. २०६२, अंक ५, नि. ७५३४ ।

देखिन्छ । प्रस्तुत भ्रष्टाचार मुद्दामा देवानी र फौजदारी प्रकृतिको छुट्टाछुट्टै नालेश लिनुपर्नेमा एउटै लिएको अवस्थामा एउटा दावी रोज्न पाउने बाहेक अदालतलाई दावी भन्दा बाहिर गएर अर्को ऐनको बाटोबाट आउनुपर्ने भनी निर्णय गर्दा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ७२ नं. को कानूनी व्यवस्थाको समेत त्रुटी हुने भनि स्पष्ट रूपमा बोलिएको छ । यो ऐन अन्तर्गतको दावी लिई आउनु पर्ने भनि परी रहेको दावीबाट छुटकारा पाउने अवस्था अदालतलाई दिएको छैन भनि परेको दावीमा हेर्नु पर्ने र कानूनसम्मत छ छैन सो हेरी निर्णय दिनु पर्ने प्रस्तुत मुद्दामा स्पष्ट गरिएको छ ।

भ) बैंक ऋण र असूली सम्बन्धका विषयमा भ्रष्टाचार मुद्दा चलन सक्ने :

प्रस्तुत विषयमा माथि उल्लेखित विमलकुमार थापा^{६५} को भ्रष्टाचार मुद्दामा ५ जना मा.न्या. संलग्न रहेको पूर्ण इजलाशमा व्याख्या भएको छ । वाणिज्य बैंक ऐन, २०३१ को दफा ४७क को व्यवस्था पूर्ण रूपले लगानी गर्ने बैंक र ऋण लिने व्यक्ति, संस्था वा उद्योगलाई समेटेको र यसले बैंकबाट लगानी गर्दा भएको बैंकका कर्मचारीको मिलोमतोमा भएको अनियमित अवस्थालाई संकेत गरेको देखिदैन । यो व्यवस्था बैंकका ऋणी र बैंकका बीचको लेना सम्बन्धमा कर्मचारी बाहेकका ऋणी व्यक्ति, संस्था र उद्योगसँग मात्र सम्बन्धित छ भन्ने प्रस्तुत मुद्दामा व्याख्या भएको छ । बैंकमा कार्यरत कर्मचारीको मिलोमतो वा बदनियतको प्रश्न यस्मा समावेश नभई ऋण नतिरेका ग्राहकसँग ऋण असूल गर्ने प्रक्रिया मात्र रहेको देखिन्छ । यसले कर्मचारीको मिलोमतोमा भ्रष्टाचारजन्य काम भएको भन्ने सम्बन्धमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को व्यवस्था अनुरूप मुद्दा चलाउन छेकवार लगाएको देखिन आउदैन भनि कर्जाको लगानी सम्बन्धमा बदनियत, अनियमितता भएमा भ्रष्टाचारमा मुद्दा चलन सक्ने भन्ने दृष्टान्त रहेको छ ।

ब) दोहोरो खतराको सिद्धान्त आकर्षित नहुने :

कृत्रिम लेटर प्याडमा नक्कली सरकारी छाप दस्तखत बनाउने कार्य, स्वीकृति नै प्राप्त नगरी विदेशी विनिमयको कारोवार गर्ने कार्य र बैंकलाई भुक्त्यानमा पारी ठग्ने तीन तीन पृथक कानूनद्वारा व्यवस्थित तीन स्वतन्त्र कसूर भएकाले समान प्रतिवादी भए भन्दैमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त आकर्षित नहुने भनि दुर्गा उप्रेती^{६६}को मुद्दामा व्याख्या गरिएको छ । प्रस्तुत मुद्दामा गिण्डलेज बैंकबाट कागजपत्रहरु कीर्ते बनाई चोरीका ट्राभल्स चेकहरु यसै बैंक मार्फत सट्टी गरी रकम ठगी खाएको तथ्य रहेको थियो ।

ट) फोटोकपीका आधारमा ऋण प्रवाह गरेको कुरा अन्यथा भन्न नमिल्ने :

^{६५} पूर्व पाद टिप्पणी । (ने.का.प. २०६२, अंक ५, निं. ७५३४) ।

^{६६} ने.का.प. २०६७, अंक २, नि.नं. ८३२१ ।

उक्त दृष्टान्त राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको पत्रले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी **मोहनकृष्ण गुरुङ**^{६७} समेत भएको भ्रष्टाचार मुद्दामा बोलिएको छ। बैंकबाट मिति २०४६।११।६ मा परिपत्र हुँदा मात्र फोटोकपी वा अन्य कागजात प्रमाणित गर्ने भनि परिपत्र भएको र सो भन्दा अगाडि वेप्रमाणित फोटोकपी लिने भन्ने कुराको प्रचलन भई राखेको भन्ने देखिएको भनि फोटोकपीको आधारमा ऋण प्रवाह गरेको कुरालाई अन्यथा भन्न नमिल्ने भनि उक्त मुद्दामा उल्लेख भएको पाइन्छ।

यस मुद्दामा **धितोबाट कर्जा उठ्ने संभावना छैन** भन्ने अभियोग पनि नभएको र **भुट्टा जग्गा धितो दिई लिई बैंकलाई हानी नोक्सानी भएको** तथ्य देखाउन नसकेकोबाट बैंकले आफ्नो धितो रोक्का राखेको जग्गाबाट असुल उपर गर्न पाउने कुरामा विवाद नभएको र **धितो स्वरूप राखेको जग्गाबाट बैंकलाई यति घाटा वा नोक्सान भएको भन्ने पनि दावी नभएको** अवस्थामा प्रतिवादीहरुबाट भ्रष्टाचारजन्य कार्य भयो भन्नु न्यायसंगत नहुने भन्ने व्याख्या भई उक्त प्रश्नहरुको अवस्था प्रस्तुत मुद्दामा रहेको भन्ने आधारमा सफाई दिएको पुनरावेदन अदालत पाटको फैसला सदर भएको देखिन्छ।

ढ) बदनियत देखिने :

कानूनको रित नै नपुऱ्याएको, काल्पनीक मानिस र काल्पनिक धितो खडा गरी कर्जा प्रवाह गर्ने कार्यमा बदनियत देखिने भनि **दयानिधि पंकज**^{६८} समेतको मुद्दामा व्याख्या गरिएको छ।

आफूले नियमित रूपमा गर्नु पर्ने कार्य नगरेमा, पूरा गर्नु पर्ने पदीय जिम्मेवारी स्वभाविक रूपले कर्तव्यनिष्ठ भै इमान्दारीपूर्वक निर्वाह नगरेमा, रोक्का रहेको जग्गालाई रोक्का छैन भनि उल्लेख गरि दिएमा र गैर कानूनी हानी नोक्सानी हुन गएको अवस्थामा कार्यको परिणाम समेतका आधारमा कार्य बदनियतपूर्ण रहे भएको मान्नुपर्ने भनि **राधाप्रसाद घिमिरे**^{६९} को मुद्दामा सिद्धान्त कायम तथा व्याख्या भएको पाउँछौं।

आफूहरुलाई अधिकार नै नभएको, खातामा रकम नै नभएको, स्वीकृत कर्जा सीमा समेत नभएकोमा पनि पटकै पिच्छे रकम भुक्तानी दिने दिलाउने कार्य कानूनसम्मको कार्य हो भन्न नसकिने। पैसा नभएको खाताबाट ओभरड्रन कर्जाको नाममा पटक पटक चेक भुक्तानी गरिएको देखिएको कार्यलाई असल नियतले गरेको कार्य हो भन्न नसकिने। आफूलाई अधिकार नभएको स्थितिमा सीमाभन्दा बढी कर्जा लगानी गरी पछि कर्जा सीमा स्वीकृत भएर आउँछ, भन्ने अनुमान गरेर तथा बैंकको महाप्रबन्धकको मौखिक भनाईको आधारमा लगानी गरेको हो भन्ने तर्कलाई कानूनसम्मत भन्न नमिल्ने। जिम्मेवार कर्मचारीले माथिको दवावमा काम गर्नु परेको थियो भनी त्यसलाई सफाईको आधार बनाउन नमिल्ने तथा मौखिक आदेश आफैमा अनधिकृत र कानूनविपरित छ भने त्यस्तो आदेशलाई सफाईको आधार बनाउदै प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्न प्रयासरत रहनु पनि दुराशयपूर्ण

^{६७} ने.का.प. २०६३, अंक ६, नि.नं. ७७१९।

^{६८} ने.का.प. २०६३, अंक ५, नि.नं. ७७०७।

^{६९} ने.का.प. २०६७, अंक ४, नि.नं. ८३५२।

कार्य हुने । कसूरजन्य कार्य गरिसकेपछि त्यस्तो रकम वुभाउँछु भनी जिकिर लिदैमा स्थापित भई सकेको कसूरबाट छुटकारा पाउन सक्ने अवस्था नहुने भनि बदनियत, दुराशयपूर्ण कार्यको व्याख्या प्रदिप के.सी. ^{७०}समेत प्रतिवादी रहेको राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक गजुरीको भ्रष्टाचार मुद्दामा गरिएको पाइन्छ ।

दिलीपकुमार मल्ल ठकुरी^{७१} को मुद्दामा बैंकको कर्मचारीले गर्नुपर्ने पासबुक भर्ने कामसमेत प्रतिवादी आफैले गरेको कुरा स्वीकार गरेकै देखिन्छ । विद्यालयको रकमको बैंकमा जम्मा गर्ने र आम्दानी बाध्ने काम नगर्ने तर बैंकमा जम्मा नगरिएको रकम पासबुकमा रकम उल्लेख गर्ने कार्यलाई प्रतिवादीको लापरवाही वा बदनियतपूर्ण कार्य होइन भन्न नसकिने भनी प्रस्तुत मुद्दामा लापरवाही र बदनियत रहेको ठहर गरिएको छ भने विद्यालयको रकम विद्यालयकै प्रयोजनको निम्ति बाँडेको भन्ने देखिएको र बदनियत वा लापरवाहीपूर्वक हिनामिना गरेको भन्ने देखिन नआएको अवस्थामा कानूनबमोजिम फरफारक नगरेको कारणले मात्र भ्रष्टाचार नै गरेको भन्न मिल्ने हुँदैन भनि भ्रष्टाचार मुद्दामा हुनु पर्ने तत्वहरूको सम्बन्धमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

चक्र बहादुर कार्की ^{७२} समेत प्रतिवादी रहेको भ्रष्टाचार मुद्दामा आफू बैंकको प्रबन्धक भएको अवस्थामा ऋण लगानी गर्दा बैंकको निर्देशन पालना नगरी, पेश भएको धितोको बारेमा छानवीन नगरी, प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको विपरीत हुने गरी लापरवाही गरी नक्कली कागज र काल्पनिक ऋणीका नामबाट ऋण प्रवाह गरी आफूलाई फाइदा बैंकलाई नोक्सान पुर्याएको कार्य भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा १७ बमोजिमको कसूर देखिने भनि बदनियतपूर्ण कार्यको उल्लेख र व्याख्या गरी सो कार्यलाई भ्रष्टाचार भनि परिभाषा गरिएको छ ।

यस्तै श्रीकृष्ण श्रेष्ठ ^{७३} प्रतिवादी रहेको बैंकको अर्को भ्रष्टाचार मुद्दामा शाखा प्रबन्धक जस्तो जिम्मेवार ओहदामा बसेको पदाधिकारीले ऋण प्रवाह गर्दा अनिवार्य रूपमा धितो लिई सुरक्षित रूपमा लगानी गर्नुपर्ने पदीय कर्तव्य विपरित विना धितो एउटै पार्टीलाई पहिलेदेखिको ऋण असूल हुन बाँकी रहेको अवस्थामा पटक पटक एल सी खोल्दै थप ऋण प्रवाह गर्नुबाट निजले असल नियत साथ सो विवादित प्रतितपत्रहरू खोलेको नदेखिई ऋणी प्रतिवादीसँग मिलेमतो गरी बैंकलाई हानी नोक्सानी पुऱ्याउने समेतको बदनियत राखी सो कार्य गरेको मान्नु पर्ने भनि व्याख्या भएको छ । ऋणको कारोबारमा ऋण प्रवाह गर्ने पदाधिकारीको काम कारवाही प्रचलित कानूनको रीत पुऱ्याई असल नियतका साथ बैंकको लगानी सुरक्षित गर्ने गरी भएको हो होइन भन्ने तथ्यबाट मात्रै त्यस्तो पदाधिकारीको असल वा बदनियत स्थापित हुने भनि कर्जा कारोबारमा रहने बदनियतको व्याख्या भएको छ । पछाडि ऋण असूल भएको भन्ने आधारबाट तत्कालको अवस्थामा प्रतिवादीले अनियमित तवरबाट गरेको ऋण प्रवाहको कार्यको दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन नसक्ने भनि देवानी

^{७०} ने.का.प. २०६८, अंक ९, नि.नं. ८६८८ ।

^{७१} ने.का.प. २०७२, अंक ५, नि.नं. ९४०३ ।

^{७२} ने.का.प. २०६८, अंक ९, नि.नं. ८६८३ ।

^{७३} ने.का.प. २०६९, अंक २, नि.नं. ८७६७ ।

दायित्वबाट फौजदारी दायित्वलाई अलग गरी सो वापत जवाफदेही बनाउने दृष्टान्त रहेको छ । यसरी व्याख्या भए पनि प्रस्तुत फैसला उपर पुनरावलोकन परी हाल सम्मानित अदालततमा विचाराधिन रहेको र आउने व्याख्या हेर्नु पर्ने देखिन्छ ।

ण) भ्रष्टाचार सम्बन्धि कानूनको मनसाय :

अपराधमा सरकार वादी भई मुद्दा चल्ने व्यवस्था रहेको छ । बैंक आफैले नालेश गरी विगो असूल गर्न सक्ने तर्कसँग सहमत हुन सकिदैन । भ्रष्टाचारको अपराधमा विगो असूल गर्ने मात्र कानूनको मनसाय होइन । समाजमा स्वच्छ प्रशासन कायम राखी उच्च नैतिकता कायम राख्न भ्रष्टाचारको कसूरमा अभियुक्तलाई कैद सजाय गरी Deterrent effect सिर्जना गर्ने समेतको ऐनको लक्ष्य र उद्देश्य हुने भनि दयानिधि पंकज^{७४}को मुद्दामा व्याख्या रहेको छ । यस भन्दा अगावै कूल बहादुर क्षेत्री^{७५} को मुद्दामा (ने.का.प. २०४८, अंक ९, पृष्ठ ४७२) भ्रष्टाचार ऐनमा लेखिए जतिमा सोही ऐन बमोजिम र सो देखि बाहेकका अन्य ऐन आकर्षित हुने, प्रतिवादी उपर भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा १३(१) समेतको अभियोग लगाइएको र निजको सम्बन्धमा उक्त व्यवस्था आकर्षित हुने देखिएकोबाट आफ्नो जिन्सी हिनामिना गरेकोमा खाद्य संस्थानको कानून बमोजिम नालेश गरी असूल गर्न पर्ने भन्न नमिल्ने भनि भ्रष्टाचार र अन्य कानूनी व्यवस्थाको उद्देश्य माथि समेत प्रकाश पारिएको देखिन्छ ।

त) चेक अनादर भएको तथ्यले चेक प्राप्त गर्ने व्यक्तिले चेक जारी गर्ने व्यक्तिलाई ऋण दिएको भन्ने स्वतः पुष्टि नहुने :

पुनरावेदक प्रतिवादी करमसिंह भण्डारी विरुद्ध कर्ण बहादुर चन्द^{७६} भएको चेक अनादर मुद्दामा चेक अनादरले मात्र धारकले ड्रअरलाई ऋण रकम दिएको भन्ने स्वतः पुष्टि नभई तथ्य प्रमाणबाट पुष्टि हुनु पर्ने भन्ने व्याख्या भएको देखिन्छ । धारकप्रति चेक जारी गर्ने व्यक्ति स्वतः उत्तरदायी हुने वा निजले चेकमा उल्लेख भएको रकम धारकलाई ऋण सरक वुभाउने दायित्व हुने भन्ने देखिदैन । कानूनी व्यवस्थाअनुसार धारकप्रति उत्तरदायी व्यक्ति को हो र कति रकमसम्म उत्तरदायी हुने हो भनी अदालतले सबुद प्रमाण हेरी ठहर निर्णय गर्नु पर्ने भनी बोलिएको पाइन्छ ।

यसै गरी अर्को पुनरावेदक महेश्वरलाल श्रेष्ठ विरुद्ध विष्णु महर्जन समेत भएको चेक अनादर^{७७} मुद्दामा भने रीतपूर्वक चेक खिच्ने ड्रअरले आफूले तिर्नु नपर्ने व्यक्तिलाई त्यसरी रकम र मिति सबै

^{७४} ने.का.प. २०६३, अंक ५, नि.नं. ७७०७ ।

^{७५} ने.का.प. २०४८, अंक ९, नि.नं. ४३५३ ।

^{७६} ने.का.प. २०६९, अंक १२, नि.नं. ८९२७ ।

^{७७} ने.का.प. २०७०, अंक १, नि.नं. ८९५० ।

उल्लेख गरी आफ्नो सहिच्छाप समेत गरी चेक दिएको रहेछ भनी मान्न नमिल्ने भनि लेनदेनको कारोवार भएको रूपमा मान्नु पर्ने व्याख्या भएको देखिन्छ ।

थ) अवैध कुराबाट वैध हक सिर्जना हुन नसक्ने :

निवेदक मनिष पुरी विपक्षी पुनरावेदन अदालत पाटन समेत^{७८} भएको मुद्दामा दृष्टान्त रहेको छ । प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकका बाबु मधुसुदन पुरी र आमा विमला पुरीले गरेको फौजदारी कसूरको सजाय हामी नाबालक निवेदकहरु समेतले भोगनुपर्ने होइन र हाम्रो समेत अंशहक लाग्ने सगोलको घरजग्गाबाट तिर्नुपर्ने होइन भन्ने जिकिर रहेको थियो । उक्त जिकिरलाई अस्वीकार गर्दै दावी बमोजिमको सम्पत्ति बैंक ठगीको फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित भएको ठहर भएर बसेको, विभिन्न बैंकमा रहेको नगद विभिन्न व्यक्तिहरुको चेकको हस्ताक्षर कीर्ते गरी निकाली ठगी गरेको समेत ठहरेको अवस्थामा अंश हक छ भनि निर्णय गर्न नमिल्ने भन्ने ठहर भएको थियो । साथै, ठगी गरेको रकमबाट खरीद गरेको घर जग्गामा अंशहक माग गर्नु स्वयंमा नै अवैधानिक हुन्छ । अवैध कुराबाट वैध हक सिर्जन हुन सक्दैन भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ ।

द) मुद्दा आरम्भ भई सकेपछिका कुनै भनाई वा पत्राचार विवादित कार्य हुँदाका कुनै अभिलेखबाट पुष्टि नभएमा प्रमाणका रूपमा ग्रहण गर्न नहुने :

पुनरावेदक अजीतराज ढुंगेल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको ठगी^{७९} मुद्दामा आशमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि नेपालगञ्जका व्यवस्थापक यि पुनरावेदकले विना धितो संस्थाको रु. ५,७८,०००। ऋण सहकारी संस्था काठमाडौंमा पठाएको भन्ने तथ्य देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा ठगीको कसुर भयो कि भएन भनि भन्नको लागि तत्काल घटित कार्यलाई नै हेरिने हो । मुद्दा आरम्भ भई सकेपछिका कुनै भनाई वा पत्राचार विवादित कार्य हुँदाका कुनै अभिलेखबाट पुष्टि नभएमा सोलाई प्रमाणका रूपमा ग्रहण गरी कुनै न्यायिक अवधारणा बनाउन नमिल्ने भन्ने बोलिएको छ ।

२) बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लागू भएपछिका मुद्दामा :

क्र.सं.	निवेदक / वादी	विपक्षी / प्रतिवादी	मुद्दा	सन्दर्भ
---------	---------------	---------------------	--------	---------

^{७८} ने.का.प. २०७०, अंक २, नि.नं. ८९६७।

^{७९} ने.का.प. २०७०, अंक ४, नि.नं. ८९९९।

१.	सुरेशचन्द्र पौडेल	नेपाल इन्भेष्टमेण्ट बैंक लि.	उत्प्रेषण, परमादेश	ने.का.प. २०६७, अंक ४, नि.नं. ८३६१
२.	सुरेशचन्द्र पौडेल	व्यवस्थापिका संसद सचिवालय समेत	संविधानसँग वाभिएको कानून बदर गरी पाउँ	ने.का.प. २०६८, अंक ६, नि.नं. ८६२७
३.	सुन्दरी राई समेतको जाहेरीले नेपाल सरकार	ईन्द्र बहादुर नेपाली	बैङ्किङ कसूर	ने.का.प. २०६९, अंक ५, नि.नं. ८८२६
४.	महेन्द्रप्रसाद यादव	दुर्गा कार्की	बैङ्किङ कसूर	ने.का.प. २०७२, अंक ८, नि.नं. ९४५२
५.	विशाल परियार समेत	काठमाडौं जिल्ला अदालत समेत	बन्दीप्रत्यक्षीकरण	ने.का.प. २०७३, अंक १, नि.नं. ९५२९

क) चेक अनादर बैङ्किङ कसूर नभई विदेशी विनिमय अधिकारपत्र ऐन अन्तर्गतको हुने :

बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा ३(ग) ले चेक अनादरको विषयलाई समेटेको छ । कानूनले समेटेको भए पनि सर्वोच्च अदालतबाट निम्न मुद्दाहरूमा यस सम्बन्धमा विभिन्न व्याख्या भएको देखिन्छ ।

महेन्द्रप्रसाद यादवको जाहेरीले नेपाल सरकार प्रतिवादी दुर्गा कार्की^{५०} भएको बैङ्किङ कसूर मुद्दामा प्रतिवादीले रु. ७ लाख लिएकोमा समयमै चुक्ता नगरेकाले मिति २०६८।३।१५ गते बोलाई सनराइज बैंकमा निजको नाममा रहेको खाताबाट रु. ७ लाखको चेक लेखि दिएको र बैंकमा जाँदा चेकले खाम्ने रकम नभएको भनी बैङ्किङ कसूरमा जाहेरी परी अनुसन्धान तहकीकात भई बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ दफा ३(ग) को कसूरका ऐ.दफा १५(१) बमोजिम सजाय गरी पाउँ भनी नेपाल सरकारको अभियोजन रहेको देखिन्छ । पुनरावेदन अदालत पाटन वाणिज्य इजलाशबाट प्रस्तुत मुद्दा विनिमय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ अन्तर्गतको भएकोले क्षेत्राधिकारको अभावमा खारेज हुने भनि फैसला भएकोमा नेपाल सरकारको पुनरावेदन उपर सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट समेत पुनरावेदन फैसला सदर भएको थियो । प्रस्तुत मुद्दामा व्याख्या हुँदै व्यक्तिले बैङ्किङ प्रणालीलाई नै नोक्सान पार्ने गरी गर्ने आपराधिक कार्य र व्यक्ति व्यक्ति विच भएको विनिमय कारोबारबाट सिर्जित हुने दुस्कृतिलाई अलग अलग कानूनले भिन्न भिन्न कसूरको रूपमा परिभाषित गरेको साथै त्यसको लागि कानूनी उपचारको मार्ग र प्राप्त हुने उपचार समेत फरक ढंगबाट निर्धारण गरे पछि त्यसको पालना र प्रयोग पनि सोही अनुरूप गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ । गलत प्रक्रियाबाट सही निष्कर्षमा पुग्न

^{५०} ने.का.प. २०७२, अंक ६, नि.नं. ९४५२ ।

नसकिने भनि प्रस्तुत मुद्दामा वैङ्किङ्ग कसूरमा नपर्ने भनि नेपाल सरकारको अभियोजन खारेज गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला सदर गरिएको थियो ।

ख) चेक अनादरको विषयवस्तुलाई ठगीको कसूरमा समेत अनुसन्धान गर्न मिल्ने :

श्रीकृष्ण परियार निवेदक रही काठमाडौं जिल्ला अदालत^{५१} विपक्षी रहेको चेक अनादर सम्बन्धी विषय रहेको मुद्दामा ठगी जाहेरी लिन र अनुसन्धान गर्न मिल्ने भन्ने प्रश्न उठेको थियो । विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ ले तोकेको सामान्य ३ महिना कैद र ३ हजार रुपैयाको सजायको प्रावधानले कसूरदारलाई निरुत्साहित गर्न नसक्ने भनी प्रस्तुत कसूरलाई ठगीको कसूरमा अनुसन्धान गर्न मिल्ने भन्ने निवेदन खारेज गरिएको देखिन्छ । यसबाट ठगी मुद्दामा पनि अनुसन्धान गर्न मिल्ने भन्ने व्याख्या भएको अवस्था छ ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट त्यस्तो मुद्दा वैङ्किङ्ग कसूर अन्तर्गत पर्ने नभै विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७क अन्तर्गत चेक अनादरमा सम्बन्धित पक्षले नै मुद्दा चलाउनु पर्ने भनी मिति २०७२।४।२० मा व्याख्या भएको छ । तत्पश्चात वैङ्किङ्ग कसूर अन्तर्गत त्यस्ता मुद्दा चलाउने प्रचलन रोकिएकोमा वैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनमा हालै भएको पहिलो संशोधनले आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानी जानी चेक काटिदिने कार्यलाई पुनः यसै ऐन अन्तर्गतको कसूर मानेको हुँदा अबका दिनमा उक्त मुद्दामा कायम भएको न्यायिक अवधारणालाई आधार मानेर मुद्दा नचलाउन मिल्ने स्थिति देखिदैन ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट एउटा मुद्दामा चेक अनादरको विषय ठगीको महल अन्तर्गत पर्ने (नेपाल सरकार विरुद्ध खेमराज भट्ट, मुद्दा : ठगी, फौ.पु.नं. ०५३२, सं.ई., स.अ. वुलेटीन, २०६७ मंसिर, पूर्णाङ्क ४४१, पृष्ठ २७) भनी व्याख्या भएको छ । चेक अनुसारको रकम बैकमा नभएको खाताको चेक दिने लगायतको कार्य ठगीको महलको १ र २ नं. मा उल्लेख भएको ठगीको परिभाषाभित्र पर्ने देखिएको छ । जग्गा बिक्री गरी सकेपछि सो बिक्रीबापत पाउनु पर्ने रूपैया निजले पाउनु पर्ने कुरामा विवाद देखिएको छैन । यदि यी पुनरावेदक खेमराज भट्टको नियत सफा थियो भने निजले उक्त बिक्री बापतको रूपैयाँ बिक्रेतालाई तत्काल दिनु, दिलाउनु पर्नेमा सो गरेको देखिएन । यसबाट प्रत्यक्षतः जाहेरवालाहरूलाई नोक्सान र आफूलाई फाइदा पुऱ्याउने कार्य गरेको कुरा स्पष्ट देखिएको अवस्थामा यी प्रतिवादीले ठगीको १ र २ नं. को कसूर गरेको देखिँदा ठगी गरेको कार्यलाई सो विगो जाहेरवालालाई भराई विगोबमोजिम जरीवाना हुने भनी बोलिएको पाइन्छ ।

पछिल्ला दिनहरूमा चेक अनादरको विषयमा ठगी तर्फ चलाइएका धेरै मुद्दाहरूका निवेदन/पुनरावेदनहरूमा हालसम्म सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय भै नसकेकोले ठगीतर्फ चलाइएका मुद्दामा स्पष्ट न्यायिक धारणा बनि नसकेको अवस्था छ । तथापी, वैङ्किङ्ग कसूर अन्तर्गत

^{५१} ने.का.प. २०७३, अंक १, नि.नं. ९५२९ ।

चलेका त्यस्तै प्रकृतिका मुद्दाहरुमा भएका फैसलाको आधारमा नै चेक अनादरको विषयमा सर्वोच्च अदालतको धारणा आकलन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

ग) न्यायकर्ताले स्वविवेकिय अधिकारको प्रयोग वस्तुनिष्ठ आधारमा गर्नु पर्ने :

सुन्दरी राई समेतको जाहेरी रही इन्द्र बहादुर नेपाली^{५२} प्रतिवादी भएको बैङ्किङ्ग कसूर मुद्दामा विधायिकाले ऐन निर्माण गर्दा सजायको मात्रा निर्धारण गर्ने स्वविवेकिय अधिकार प्रदान गरेको विषयलाई व्याख्या गरिएको छ । उक्त अधिकारको प्रयोग वस्तुनिष्ठ र विवेकपूर्ण तरिकाले गर्नु पर्ने भन्ने निर्देशन छ । न्यायकर्ताले आफ्नो अधिकारको प्रयोग वस्तुनिष्ठ र विवेकपूर्ण तवरले भए छ, छैन भनि परिक्षण गर्ने अधिकार अघि फैसला गर्ने इजलाश भन्दा वृहत इजलाश, फैसला गर्ने अदालतभन्दा माथिल्लो अदालत वा न्यायाधीशमा रहने भन्ने व्याख्या भएको देखिन्छ ।

वैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गत धेरै मुद्दाहरुमा व्याख्या भै नसकेको अवस्था भएपनि यो ऐन लागू हुनु भन्दा पहिलै नै दायर भएका बैङ्किङ्ग कसूरसंग मेल खाने बैङ्क ठगी, कीर्ते ठगी, भ्रष्टाचार मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसलाका आधारमा न्यायिक दृष्टिको सघाउ पुग्ने देखिन्छ । उपरोक्त नजिरहरुबाट बैङ्किङ्ग कसूरका सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालत संबेदनशिल भएको देखिन्छ । उपरोक्त विश्लेषणका आधारमा संक्षिप्तमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको न्यायिक दृष्टिकोण निम्न रहेको छ ।

- ☞ कानूनले दुई बाटो दिएकोमा अधिकार प्राप्त निकायले उपयुक्त ठानेको दावी गर्न पाउने ।
- ☞ बैक ऋण र असुलीका सम्बन्धमा भ्रष्टाचार मुद्दा चल्न सक्ने ।
- ☞ पछि चुक्ता ऋण चुक्ता भएको आधारबाट तत्कालको अवस्थामा अनियमित तवरबाट ऋण प्रवाहको दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन नसक्ने । ।
- ☞ अनुसन्धान र अभियोजन गर्दा सो न्यायिक दृष्टिकोणलाई आत्मसात गरी कसूरदारले बैङ्किङ्ग कसूर गरी आर्जन गरेको चल अचल सम्पत्ति पत्ता लगाई अदालत समक्ष पेश गर्न अनुसन्धान र अभियोजनकर्ता प्रयत्नशिल रहनुपर्ने देखिन्छ ।
- ☞ बैङ्किङ्ग कसूरबाट प्राप्त गरेको रकमले कुनै चलअचल सम्पत्ति आर्जन गरेको भए अनुसन्धान अधिकृतले त्यस्तो सम्पत्ति कब्जा/बरामद, रोक्का गर्न सक्ने,
- ☞ अभियोगमा नै दावी नभएकोमा पुनरावेदन पत्र तथा वहस जिकिरमा उठाइएका कुराबाट अभियोग कायम गर्न मिल्दैन ।
- ☞ मुद्दा आरम्भ भई सके पछिका भनाई पत्राचार विवादित कार्य हुँदा अभिलेखबाट पुष्टि हुनुपर्ने हुन्छ ।

^{५२} ने.का.प. २०६९, अंक ५, नि.नं. ८८२६ ।

- ☞ अभियोजनकर्ताले त्यस्तो सम्पत्तिबाट विगो भराई पाउने मागदावी सहित दशीका रुपमा अदालतमा सो सम्पत्ति अभियोग पत्र साथ पेश गर्नु पर्ने तब विगो कायम गर्न सहयोग हुने,
- ☞ पृथक कानूनद्वारा व्यवस्थित स्वतन्त्र कसूर भए समान प्रतिवादी भए पनि दोहोरो खतराको सिद्धान्त आकर्षित नहुने ।
- ☞ अभियोग पत्रको साथ पेश भएको सम्पत्तिबाट विगो भराउन सक्ने,
- ☞ त्यस्तो सम्पत्ति बैङ्किङ्ग कसूर गरेर प्राप्त गरेको रकमबाट आर्जन गरेको होइन भनी प्रमाण पुऱ्याउने भार (Evidential burden of proof) प्रतिवादी कै हुने न्यायिक दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ ।
- ☞ चेक अनादरको मुद्दा विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को मुद्दा हुने ।
- ☞ अदालतले कसूर कायम गर्दा बैंकको निर्देशन पालना नगरेको, धितोको छानविन नगरी कर्जा प्रवाह गरेको, नक्कली कागज रहेको, काल्पनिक ऋणीलाई ऋण प्रवाह भएको, सीमा नाघी कारोवार गरे गराएको, जिम्मेवार कर्मचारीले माथिको दवावमा काम गरेको भन्ने आधारमा कसूरबाट रिहाई नभै सजाय भएको अवस्था देखिन्छ ।
- ☞ न्यायकर्ताले स्वविवेकिय अधिकार प्रयोग गर्दा विवेकसम्म र वस्तुनिष्ट रुपमा गर्नु पर्ने ।

परिच्छेद-छ

निष्कर्ष, समस्या र समाधानका उपायहरू

१) निष्कर्ष :

बैङ्किङ्ग क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन कायम गर्ने मान्यतालाई मुर्तरूप दिन यस क्षेत्रमा हुने अपराधलाई अपराधिकरण गर्दै विशेष ऐनका रूपमा बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ आएको हो । यो ऐनमा भएका कमी कमजोरीमा सुधार ल्याउने उद्देश्यले हालै पहिलो संशोधन गरी थप व्यवस्थाहरू समेत गरिएको छ । यस ऐनले नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी अपराध कायम गरेका बैङ्किङ्ग कसूरहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने सन्दर्भमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक निकायले आफ्नो तर्फबाट निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकामा खोट आउनु हुँदैन । कानून कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका समस्या पहिचान गरी सम्बद्ध निकायहरूसँगको समन्वयलाई समेत प्रभावकारी बनाई कानूनले निर्दिष्ट गरेका कुराहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिनु अति आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आवश्यक पहल र व्यवस्थापन गरी आफ्ना अधिकारीलाई तयार पारेर बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरूको अनुसन्धान र अभियोजन तथा न्यायिक प्रक्रियामा प्रभावकारीता वढाउनु आवश्यक छ । अध्ययनबाट देखिएका तथ्यहरूलाई यहाँ वृंदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

- बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धमा बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ आउनु पूर्व विभिन्न ऐनहरूले व्यवस्था गरेको पाइयो ।
- बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ आई सकेपछि यो ऐन बमोजिम चलेका मुद्दाहरूको संख्या अधिक नै रहे पनि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नजिरको रूपमा न्यायिक धारणा आई सकेको अवस्था देखिएन ।
- बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धमा विभिन्न देशको कानूनी व्यवस्था र अभ्यासको अध्ययन गर्दा बैङ्किङ्ग ठगी तर्फ मुद्दाको उठान गरी कारवाही हुने गरेको देखिन्छ । बैङ्किङ्ग पद्धतिको सुरक्षाका लागि विभिन्न पद्धति अपनाउने गरेको पाइयो ।
- सर्वोच्च अदालतमा विचाराधिन रहेका ३० (तिस) वटा मुद्दाहरूको अध्ययनबाट निष्कर्ष निकालिएको छ ।
- ति मध्ये बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को ऐन आउनु पूर्व बैंक हिनामिनाको नामले मुद्दा चल्ने चलाउने गरिएको थियो । आ.व. २०६४।०६५ र २०६५।०६६ मा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय (जिसवका) मा १८ थान मुद्दाको लगत रहेकोमा ८ थान मुद्दामा बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा भई कसूर कायम भएको देखिन्छ भने पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय (पुसवका) मा ६ थान मुद्दाको लगत रही १ थान मुद्दामा कसूर कायम भएको थियो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय (मन्याका) मा भने यी दुवै आ.व.मा बैंक हिनामिना मुद्दाहरू रहेको अभिलेखबाट पाइएन ।

- यसै गरी उल्लेखित दुई आ.व. पछि बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ लागू भई सो ऐन बमोजिमका मुद्दाहरु अनुसन्धान, अभियोजन र फैसला भएको देखिन आएको छ । आ.व.२०६६।०६७, २०६७।०६८, २०६८।०६९, २०६९।०७० का चार आ.व.मा जिसवकामा ४३७ मुद्दाको लगत रहेकोमा १७ थान मुद्दामा मात्र कसूर कायम भएको देखियो । पुसवकामा भने ६०५ थान मुद्दाको लगत देखियो । यस मध्ये १३९ मुद्दामा कसूर कायम भएको पाइयो । मन्याकामा यी आ.व.हरुमा जम्मा ५८ थान मुद्दाको लगत रहेकोमा २ थान मुद्दामा मात्र कसूर कायम भएको पाइयो ।
- २०७०।०७१, २०७१।०७२, २०७२।०७३ सम्मका ३ (तिन) आर्थिक वर्षहरुमा जिसवकामा रहेका मुद्दाको लगत विशेष सरकारी वकील कार्यालय (विसवका) मा सरेको देखिँदा लगत देखिँदैन । विसवकामा यी तीन आ.व.मा जम्मा ७७६ मुद्दाको लगत देखिन्छ, भने ती मध्ये १५४ मुद्दा मात्र फरछ्यौट भई कसूर कायम भएको देखिन आयो । यी आ.व. हरुमा पुसवकामा भने २५१ मुद्दाको लगत रहेको थियो । जस मध्ये २० थान मुद्दा फरछ्यौट भएको थियो भने ५३१ मुद्दाको लगत रहेकोमा कसूर कायम भएको संख्या देखिँदैन ।
- पीडित व्यक्तिको पहिचान गर्ने क्रममा वाणिज्य बैंक ४, विकास बैंक १, वित्त कम्पनी १५, लघु वित्त कम्पनी ० र अन्य १२ को संख्यामा रहेको देखिन्छ । वित्त कम्पनी र व्यक्तिगत रुपमा धेरै पीडित रहेको देखिन्छ । यसको अर्थ कारोवार विश्वासप्रद व्यक्तिलाई नगरेको कारणबाट यो स्थिति आएको हुन सक्छ ।
- प्रतिवादीको संख्यात्मक तथा लैंगिक आवृत्ति पनि विश्लेषण गरिएको थियो । ३० थान मुद्दामा जम्मा १८७ जना प्रतिवादीहरुको संलग्नता देखिएको छ । जसमध्ये पुरुष १४८ र महिला ३९ जना मात्र यस किसिमको अपराधमा संलग्न रहेको देखियो ।
- प्रतिवादीहरुको जिम्मेवारी अनुसारको आवृत्ति अध्ययन गरिएकोमा ३० थान मुद्दामा ५४ जना सञ्चालक, १५ जना व्यवस्थापक, २६ जना अधिकृत, ५४ जना सहायक र ऋणि तथा अन्य व्यक्ति ३८ जनाको संलग्नता रहेको देखिएको छ ।
- प्रतिवादी कसूरमा सावित तथा इन्कारको अवस्था सम्बन्धित मुद्दाको फाइलमा संलग्न रहेको बयानबाट लिइएको छ । प्रायः जसो मुद्दामा मौकामा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष कसूर गरे वापत सावित हुने गरेको पाइन्छ । यस किसिमको मुद्दामा पनि करिव ७५ प्रतिशत प्रतिवादीहरु सावित रहेको पाइएको छ भने अदालतमा सावितको दर सो भन्दा करिव १० प्रतिशतले कम देखिन्छ । तथ्यांक हेर्दा मौकामा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष ७४ जना सावित रहेका, ४६ जना इन्कार रहेको पाइयो भने ६३ जना अदालतमा सावित रहेका र ६७ जना इन्कार रहेको देखिएको छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरका मुद्दामा कुनै एक मात्र कसूर गरेको अवस्था रहँदैन । कसूरको प्रकृति अनुसारको अभियोजन गर्नु पर्ने हुन्छ । मुद्दा अध्ययनको क्रममा पनि कुनै एक मुद्दामा बहुप्रकृतिको कसूरमा अभियोजन गरेको देखियो । अध्ययन गरिएका मुद्दाहरु मध्ये अधिक

रकम भुक्तानीको लागि २ वटा मुद्दा, अनधिकृत भुक्तानी गरेकोमा ८ वटा, अनधिकृत चेक प्राप्त गरी रकम भुक्तानी गरेकोमा ६ वटा, अनधिकृत रकमान्तर वा भुक्तानी दिएकोमा ३ वटा, अनधिकृत विनिमेय साधनबाट भुक्तानी लिने दिने गरेकोमा ५, अनधिकृत विनिमेय माध्यमबाट भुक्तानी लिने दिने गरेको ३ वटा, कृत्रिम विवरण वा व्यवसायबाट कर्जा लेनदेन गरेको ३ वटा, धितोको अधिक मूल्यांकनबाट कर्जा लेनदेन गरेकोमा २ वटा, विना अख्तियारी वा सिमा कर्जा लेनदेन गरेकोमा १२ वटा, विना हैसियत वा गैर संस्थापनाबाट कर्जा लेनदेन गरेको १३, कारोवार भन्दा अधिक कर्जा प्रदान गरेको १३, कर्जा लेनदेनबाट अनुचित लाभ लेनदेन गरेको ४, कर्जा दुरुपयोग गरेकोमा १५ वटा, वित्तीय स्वार्थ रहेकाले बैङ्किङ्ग स्रोत साधन दुरुपयोग गरेकोमा १३, निक्षेपकर्ता वा संस्थाको हित प्रतिकूल सम्पत्ति खर्च गरेको १०, सम्पत्ति विक्री वा कारोवारमा आर्थिक अनियमितता गरेको मुद्दामा २ थान, कीर्ते वा जालसाजी गरी हानी नोक्सानी पुर्याएकोमा १, बढी, कम वा गलत मूल्यांकन गरेकोमा २ र अनियमित आर्थिक वा वित्तीय कारोवार गरेको कसूरजन्य कार्यमा १९ थान मुद्दामा अभियोजन गरिएको पाइयो ।

- यसै गरी अध्ययन भएका मुद्दा मध्ये पहिलो मुद्दामा ५ प्रकृतिको अभियोजन गरेको पाइन्छ भने अन्तिम ३० औं मुद्दामा ८ प्रकृतिको अभियोजन गरेको पाइएको छ । बहुप्रकृतिको अभियोजन यस किसिमको मुद्दामा रहने गरेको देखियो ।
- अध्ययन भएका ३० थान मुद्दा मध्ये पुनरावेदन अदालत वाणिज्य इजलाशबाट २६ थान मुद्दामा दावीको कसूर ठहर भएको, ९ थान मुद्दामा मतियारमा ठहर भएको, १३७ जनाले सफाई पाएका र मूलतवी र तामेलीमा रहेको संख्या ० रहेको पाइयो ।
- बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ आउनु पूर्व बैंक हिनामिना, ठगी र भ्रष्टाचार मुद्दा चली सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट समेत नजिर प्रतिपादन तथा कानूनको व्याख्या भएको पाइयो । यो ऐन आई सके पछि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नजिर तथा कानूनको व्याख्या भएको अवस्था अध्ययनको क्रममा देखिन आएन । चेक अनादरको विषयलाई ठगी तर्फ अनुसन्धान गर्न मिल्ने भन्ने व्याख्या भए पनि यो विषय विनिमेय अधिकार पत्र ऐन अन्तर्गत हुने भनि बोलिएको पाइयो ।

२) देखिएका समस्याहरु :-

१) नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थामा देखिएका समस्याहरु:

- बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले कसूर कायम गरेका सारवान प्रावधानहरु मध्येका केही प्रावधान जस्तै :- चेक अनादरको विषय विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७क मा र कर्जा दुरुपयोगको विषय बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७(२) मा समेत रही ति ऐनले उक्त विषयलाई देवानी दायित्वको विषय बनाएकोले र मुलुकी ऐन ठगीको महल अन्तर्गत पनि मुद्दा

चलाइने प्रचलन रहेकोले तत् सम्बन्धमा कानूनी अवधारणा स्पष्ट र यकिन नभएको ।

- नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ को दफा ९५ र बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ७० ले केही बैङ्किङ्ग क्षेत्रका कसूरहरूलाई अपराध घोषित गरी सरकार बादी फौजदारी मुद्दा नै कायम गरेकोमा ति कसूरले बैङ्किङ्ग कसूरको मान्यता प्राप्त गर्न नसकेको ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका लागि विशिष्टिकरणको अवधारणा कानूनी रूपमा स्विकार गरिएको छैन । पहिलो संशोधनले विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सक्ने भने पनि यसमा कुन कुन विषय योग्यता, अनुभव र दखलता भएका अधिकारीको उपस्थिति हुन्छ उल्लेख छैन । यसले अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका क्षेत्रमा नकारात्मक असर पारी रहेको देखिन्छ । अथवा, कमजोर अनुसन्धान तथा अभियोजनका कारण ऐनको उद्देश्य पूर्ण नहुने अवस्था देखिन्छ ।
- विगोको आधारमा ४ वर्ष मात्र कैद हुने मुलुकी ऐनको व्यवस्था बैङ्किङ्ग कसूरमा मिलेको छैन । विगो नतिरी कैदमा बसी रकम नतिर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जाने हुन्छ ।
- हुण्डी मार्फत कारोवार भई रहेको अवस्था छ । उक्त कारोवार अवैध र गैर कानूनी भनिएको छ । तर कानूनी दायरमा ल्याई सजाय गर्ने तथा राजश्व प्राप्त गर्ने तर्फ नीतिगत मौनता रहेको देखिन्छ । यसले एकातर्फ ठगीको अपराध मौलाउने र अर्कोतर्फ प्रचुर राजश्व उठ्तीमा घाटा हुने देखिन्छ ।
- अपराध संहिताले बैङ्किङ्ग कसूरलाई समेटेको देखिदैन । नामै काफी छ भनेजस्तै संहिताले पनि बैङ्किङ्ग कसूरलाई समेट्नु पर्ने देखिन्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूर संगै घटित भएका अन्य अपराधहरू जस्तै:- सरकारी छाप दस्तखत कीर्ते, ठगी, संगठित अपराध आदिमा वाणिज्य इजलासमा अभियोग पत्र दायर गर्न नसकिने भई ति कसूरमा सम्बन्धीत जिल्ला अदालतमा अभियोग पत्र दायर गर्नुपर्ने भएकोले एउटै विषयसंग सम्बन्धित कारबाही/न्याय निरोपण छरिएर हुने समस्या भएको ।
- बैङ्किङ्ग कसूर प्रायः संगठित रूपमा हुने र धेरै जना कसूरमा संलग्न हुने भएपनि अनुसन्धानको क्रममा केही व्यक्तिमात्र पक्राउ पर्ने र हदम्याद समेतको कारणले गर्दा अन्य कसूरदारहरू उपर पक्राउ गरी वयान गराउने कार्य हुन नपाउदै मुद्दा चलाउनु पर्ने वाध्यता (Trial in absensia) ले गर्दा म्याद तामेल तथा कसूर प्रमाणित गर्ने जस्ता कुरामा समस्या आई कसूर कायम हुने दर (Conviction Rate) मा नै प्रतिकूल असर पर्ने समस्या भएको ।

- बैंङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले मुद्दा विचाराधिन रहेकै बखतमा पनि बैंङ्कको लेना रकम अभियुक्त पक्षबाट दाखेला हुन आएमा असूल उपर गरी लिने प्रणालीले गर्दा फैसला हुँदा कसूर कायम गर्ने कार्यमा नकारात्मक असर पर्ने गरेको ।
- वाणिज्य इजलासबाट सम्पादन हुने न्याय क्षेत्र समन्वय समिति र इजलास व्यवस्थापन समितिहरूको औपचारिक स्वरुप विकास गर्ने कानूनी व्यवस्था नभएको ।
- फर्जि Good for Payment cheque जारी गरेकोमा चेक बाउन्समा दावी लिने कि बैंङ्क सम्पत्तिको हानी नोक्सानी गरेकोमा दावी लिने ? हो स्पष्ट व्यवस्था र निर्देशन नभएको ।
- मुद्दा अभियोजन नहुँदै अनुसन्धानमा सहयोग गरी कर्जा राफसाफ गर्ने, Credit Clearance Certificate प्राप्त गरेका प्रतिवादीलाई ऐनको दफा २६ बमोजिमको सजायको मागदावीमा छुट दिन सकिने नसकिनेमा स्पष्ट नभएको ।
- विदेशी व्यक्तिले, विदेशी ग्राहकको, विदेशमा रहेको खाताको रकम फर्जि ATM Card प्रयोग गरी नेपालको बैंकको ATM मेसिनबाट रकम निकालेकोमा पीडित पहिचान हुन नसकी क्षतिपूर्तिको दावि लिन समस्या रहेको ।

२) प्रक्रियागत समस्याहरू:

- बैंङ्क कसूरको जटिलता र प्राविधिकताका बारेमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने जनशक्तिमा पर्याप्त ज्ञानको अभाव रहेको कारण अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणमा हुनुपर्ने जती प्रभावकारीता नदेखिएको ।
- अनुसन्धानको क्रममा राष्ट्र बैंकबाट विशेषज्ञ भिकाइएको तर स्पष्ट राय नखुलेको कारण विशेषज्ञ भिकाउनुको प्रभावकारिता नदेखिएको ।
- जसले जति खाएको वा नोक्सान पुऱ्याएको छ सो मात्र भराउने दावी लिनु पर्नेमा सबै प्रतिवादीलाई जनही सबै विगो भराउने मागदावीका कारण भराउनु पर्ने विगो नोक्सानी विगो भन्दा कैयौं गुणा बढी भै दावी नपुग्ने अवस्था देखिएको ।
- नेपाल राष्ट्र बैंकले अनुसन्धान प्रतिवेदन दिँदा बैंङ्कको प्रशासनिक त्रुटी र बैंङ्क कसूरलाई समेटेर प्रतिवेदन दिने गरिन्छ । तर, अनुसन्धान तथा तहकिकातको अवस्थामा अनुसन्धान अधिकृतले प्रशासनिक र बैंङ्क कसूरजन्य कार्यलाई छुट्टयाएर अनुसन्धान कार्य अगाडि बढाएको देखिदैन ।
- धितो मूल्यांकनतर्फ समयको अन्तरालमा कारोवारको उतारचढावसँगै मूल्यांकन फरक पर्न सक्ने भएकाले पहिलो र दोस्रो मूल्यांकनकर्ताको रिपोर्ट मध्ये कुनलाई सहि मान्ने स्पष्ट निर्देशन नभएको ।

- विशेषज्ञताको अभावले बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलले प्रभावकारी निर्देशन गर्न नसकेको र अभियोजन एवं बहस पैरवी प्रतिरक्षामा पनि अपेक्षाकृत प्रभावकारीता हुन नसकेको ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने सरकारी वकील र अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न हुने सरकारी वकील फरक फरक भएकोले सरकारी वकीलको तत् तत् भूमिकामा प्रभावकारीता देखिन नसकेको । हाल काठमाडौंमा विशेष सरकारी वकील कार्यालयबाट नै अभियोजन हुने गरेको पाइए पनि अन्य क्षेत्रमा भने जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट भई उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाट प्रतिरक्षा गरेको देखिँदा अभियोजन र प्रतिरक्षा प्रणालीमा एकरूपता नदेखिएको ।
- अन्तर निकाय समन्वय संयन्त्र नभएकोले बैङ्किङ्ग क्षेत्रको पर्याप्त सहयोग प्राप्त गर्न कठीनाई भएको ।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संरक्षक तथा अभिभावक पनि हो । नियमनकारी निकायको रूपमा मात्र भूमिका प्रबल रूपमा खेलिएको देखिन्छ । तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सुशासन, संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि प्रभावकारी कदम चालिएको देखिँदैन । प्राविधिक र आर्थिक रूपमा सबल हुँदा हुँदै पनि बैङ्किङ्ग कसूरको नियन्त्रण र निवारणका लागि अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलका साथै न्याय अधिकारीसँग पर्याप्त समन्वय हुन सकेको देखिँदैन ।

३) सामाधानका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू :

१) नीतिगत तथा कानूनी सुधारका उपायहरू :

- बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ ले कसूर कायम गरेका सारवान प्रावधानहरू मध्येका चेक अनादरको विषय विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७क, बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७ (२) मा समेत रहेकाले कानूनी अवधारणा स्पष्ट गरिनु पर्ने देखिन्छ ।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ को दफा ९५ र बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ७० ले केही बैङ्किङ्ग क्षेत्रका कसूरहरूलाई अपराध घोषित गरी सरकार वादी फौजदारी मुद्दा नै कायम गरेकोमा ति कसूरले बैङ्किङ्ग कसूरको मान्यता प्राप्त गर्न नसकेको हुँदा वित्तीय अपराधहरूलाई एकै वा अपराध संहिता अन्तर्गत ल्याउने कानूनी व्यवस्था भएमा एकरूपता, सहजता र सरलता हुने हुँदा यो व्यवस्थाका लागि सरोकारवाला सबैले उपयुक्त कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका लागि विशिष्टीकरणको अवधारणालाई मूर्त रूप दिन अनुसन्धान, अभियोजन र अदालतमा समेत CIB, विशेष अनुसन्धान टोली, विशेष सरकारी वकील कार्यालय, बाणिज्य इजलाशका

रूपमा विशिष्टकरण गर्न खोजिए पनि यसले प्रभावकारि परिणाम दिएको देखिदैन । कानूनतः भन्दा तदर्थ निर्णयबाट यो सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको देखिँदा कानूनी रूपमा स्विकार गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने देखिन्छ । ऐनको पहिलो संशोधनले विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सक्ने भने पनि यसमा कुन कुन विषय योग्यता, अनुभव र दखलता भएका अधिकारीको उपस्थिति हुन्छ उल्लेख छैन ।

- विगोको आधारमा ४ वर्ष मात्र कैद हुने मुलुकी ऐनको व्यवस्था वैङ्किङ्ग कसूरमा उपयुक्त देखिदैन । कसूरको मात्रा र प्राय संगठित रूपमा अपराध घटाइने हुँदा कसूरको मात्रा अनुसार कैद दण्डको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- हुण्डी मार्फत भएको कारोवारलाई नियन्त्रण, निवारण गर्न तथा कानूनको दायरामा ल्याउन कानूनको आवश्यकता देखिन्छ ।
- अपराध संहिताले वैङ्किङ्ग कसूरलाई समेटेको देखिदैन । वित्तीय अपराधलाई नियमन गर्ने अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३, नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८, विनिमेय अधिकार पत्र ऐन, २०३४ लाई समेत संहिताकरण गरी लागू गर्न सकेमा एकरूपता र कार्य सम्पादनमा सहज हुने देखिन्छ ।
- वैङ्किङ्ग कसूर संगै घटित भएका अन्य अपराधहरू जस्तै:- सरकारी छाप दस्तखत कीर्ते, ठगी, संगठित अपराध आदिमा वाणिज्य इजलासमा अभियोग पत्र दायर गर्न नसकिने भई ति कसूरमा सम्बन्धीत जिल्ला अदालतमा अभियोग पत्र दायर गर्नुपर्ने भएकोले एउटै विषयसंग सम्बन्धित कारवाही/न्याय निरोपण छरिएर रहेको अवस्था हुँदा लगाउमा आएका अपराधलाई समेत विशेष ऐनको प्रावधान बमोजिम गर्ने वा सामान्य कानूनको व्यवस्था र कार्यविधि अपनाई गर्ने भन्ने तर्फ कानूनले नै एकिकन गरी दिएमा कार्य सम्पादनमा सहजता र एकरूपता आउने देखिन्छ ।
- प्रतिवादीलाई म्याद तामेल गर्ने तथा सो आधारमा अभियोजन भई कसूर प्रमाणित गर्ने जस्ता व्यवस्थालाई मुद्दा ठहर हुने दरको परिणामसँग मेल खाने गरी व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- मुद्दा विचारधिन रहेको अवस्थामा हतार हतारमा कर्जा चुक्ता गर्ने तथा गराउने कार्यले वैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरूको अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाहीमा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिँदा यसलाई निरुत्साहित गर्ने अथवा स्पष्ट गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- वाणिज्य इजलासबाट सम्पादन हुने न्याय क्षेत्र समन्वय समिति र इजलास व्यवस्थापन समितिहरूको औपचारिक स्वरूप विकास गर्ने कानूनी व्यवस्था भएमा समन्वय र सहकार्यबाट कार्य सम्पादन प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

- फर्जि Good for Payment cheque जारी गरेकोमा चेक बाउन्समा दावी लिने कि वैङ्किङ्ग सम्पत्तिको हानी नोक्सानी गरेकोमा दावी लिने यस सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाबाट निकास हुनु पर्ने देखिन्छ ।
- विदेशी व्यक्तिले, विदेशी ग्राहकको, विदेशमा रहेको खाताको रकम फर्जि ATM Card प्रयोग गरी नेपालको बैंकको ATM मेसिनबाट रकम निकालेकोमा पीडित पहिचान हुन नसकी क्षतिपूर्तिको दावि लिन परेको समस्यालाई संबोधन गर्न सम्बन्धित सरोकारित निकायबाट उपयुक्त कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ ।

२) प्रक्रियागत सुधारका उपायहरू:

- वैङ्किङ्ग कसूरको जटिलता र प्राविधिकताका बारेमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने जनशक्तिमा पर्याप्त ज्ञानको अभाव रहेको कारण अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणमा संलग्न हुने जनशक्तिलाई तालिम तथा अभिमुखीकरण गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेको अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र, अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्र, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंकर्ष एशोशिएससन, वाणिज्य बैंकका तालिम प्रदायक विभाग, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान आदि निकायसँगको सहकार्यमा कार्य सञ्चालन गर्न सकिने हुँदा ती निकायहरूसँग समन्वय गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- विषय विशेषज्ञलाई कार्य प्रभावकारी हुने गराउने तर्फ जिम्मेवार बनाउन आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- जसले जति खाएको वा नोक्सान पुऱ्याएको छ सो मात्र खाएको पुष्टि हुने गरी सो मात्रामा भराउने गरी दावी लिनेतर्फ अनुसन्धान र अभियोजन उद्दत गराएमा सफलताको दर वृद्धि हुने देखिन्छ ।
- नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिवेदनलाई **Illegality / Criminality** लाई अलग गरी अनुसन्धान तथा तहकिकात हुन सकेमा अभियोजन तथा न्याय सम्पादनमा सहयोग पुग्ने देखिँदा यसतर्फ सजग हुनु पर्ने देखिन्छ ।
- धितो मूल्यांकनतर्फ समयको अन्तरालमा कारोवारको उतारचढावसँगै मूल्यांकन फरक पर्न सक्ने भएकाले पहिलो र दोस्रो मूल्यांकनकर्ताको रिपोर्ट मध्ये कुनलाई सहि मान्ने हो यस सम्बन्धमा नियमनकारी निकायबाट स्पष्ट निर्देशन भएमा मुद्दाको कारवाहीमा संलग्न व्यक्ति, अधिकारी तथा संस्थालाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।
- विशेष सरकारी वकील कार्यालयमा वाहेक अन्य कार्यालयमा वैङ्किङ्ग कसूरको बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्ने सरकारी वकील र अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न हुने सरकारी वकील फरक फरक भएकोलाई अभियोजन अधिकार र बहस पैरवी तथा

प्रतिरक्षाको कार्य एकै कार्यालयलाई दिएमा प्रभावकारी हुने हुँदा यस तर्फ क्षेत्राधिकारको व्यवस्थापन हुनु पर्ने देखिन्छ ।

- अन्तर निकाय समन्वय संयन्त्र नभएकोले बैङ्किङ्ग क्षेत्रको पर्याप्त सहयोग प्राप्त गर्न कठीनाई भएको ।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संरक्षक तथा अभिभावक भएकोले नियमनकारी निकायको रूपमा मात्र भूमिका प्रबल रूपमा खेलिएको देखिन्छ । तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सुशासन, संरक्षण र प्रबर्द्धनका लागि प्रभावकारी कदम चालिएको आभाष नभएको अपराधको संख्याबाट भन्न सकिन्छ । प्राविधिक र आर्थिक रूपमा सबल हुँदा हुँदै पनि बैङ्किङ्ग कसूरको नियन्त्रण र निवारणका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलका साथै न्याय अधिकारीसँग पर्याप्त समन्वय गर्ने भूमिका निर्वाह गरेको देखिएको छैन । यसका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले आवश्यक पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र बहस पैरवीमा संलग्न हुन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यस सम्बन्धी क्षेत्रगत समूहका रूपमा शाखा अधिकृत र उपन्यायाधिवक्ता तहका सरकारी वकीलको क्याडर विकास गरिनु पर्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको बहस पैरवी प्रतिरक्षा गर्न संलग्न हुने कार्यालय तथा सरकारी वकीललाई नै यस कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनमा समेत संलग्न हुन सक्ने अधिकार दिइनु पर्छ ।
- बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान अधिकारीमा नेपाल प्रहरीको अधिकृत एक जना र नेपाल राष्ट्र बैंकको अधिकृत एक जनाको संयुक्त टोली हुने गरी कानूनी व्यवस्था गरिनु पर्छ ।
- नेपाल प्रहरीमा पनि बैङ्किङ्ग अपराध अनुसन्धान अधिकारीको छुट्टै क्याडर विकास गरिनु पर्छ ।
- अन्तर निकाय समन्वय प्रभावकारी बनाउन केन्द्रीय तहमा सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल प्रहरी र नेपाल राष्ट्र बैंकको कम्तिमा सहसचिव वा सो सरहको तहको अधिकृत स्तरीय समन्वय समितिको व्यवस्था हुनु पर्दछ र यसले नियमित रूपमा बैङ्किङ्ग कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका क्रममा आइपर्ने समस्या सामाधानमा बारेमा अनुगमन तथा छलफल गरी आवश्यक नीति निर्धारण गरी सिफारीस गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

- बैङ्किङ्ग कसूरसंगै जोडीएर अभियोजन हुने कीर्ते, ठगी, संगठीत अपराध आदिमा पनि बाणिज्य इजलासमा नै अभियोजन र पुर्पक्ष हुन सक्ने गरी बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनमा व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।
- फरार अभियुक्तलाई मुद्दा चलाउने (Trial in absensia) वर्तमान कानूनी पद्धतीमा सुधार गरी पक्राउ परेका प्रतिवादीलाई मात्र मुद्दा चलाउन सकिने र फरारीको हकमा पक्राउ परेका वखत मुद्दा चलाउने गरी हदम्याद लगायतका कानूनमा सुधार र संशोधन हुन आवश्यक देखिन्छ ।
- बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले मुद्दा चलिरहेका वखत अभियुक्त पक्षबाट लेना रकम असुल गरी लिन नपाउने र मुद्दाको अन्तिम किनारा लागेपछि मात्र फैसला बमोजिम रकम असुली सम्बन्धी काम गर्न पाउने गरी कानूनी व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।

४) **बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा गर्नु पर्ने प्रयासहरु :**

फौजदारी न्याय प्रणालीको केन्द्र विन्दुमा रहेर सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन गर्नुपर्ने र प्रभावकारी अभियोजनको लागि अनुसन्धान प्रक्रियाबाटै आफ्नो भूमिकालाई सक्रिय र जिम्मेवारीपूर्ण बनाउनु पर्ने तथा अदालतमा समेत अभियोजन गरिएको कुरालाई सम्पूष्टि गर्न प्रमाणको प्रस्तुती, परिक्षण, बहस पैरवी जस्ता कुरालाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने कर्तव्य र जिम्मेवारी बोकेका अनुसन्धान र अभियोजनकर्तामा रहेको छ । यसले स्वभाविक रुपमा अभियोजन सम्बन्धी विभिन्न कुराहरुमा नीतिगत र कार्ययोजनागत निर्णय, तयारी र मार्गदर्शन गर्नुपर्ने भएपनि बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी आधुनिक, नयाँ, प्राविधिक र बहुआयामिक प्रकृतिको कानून कार्यान्वयनमा प्रभावकारीता ल्याउन विशेष तयारी गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट गर्नुपर्ने तयारीलाई निम्न बुँदाहरुमा उल्लेख गरिएको छ ।

१) **सरोकारवाला व्यक्ति तथा निकायहरुबाट गर्नु पर्ने कार्य :**

बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धमा व्यक्ति तथा निकायबाट अनभिज्ञतालाई निराकरण गर्नु पर्ने हुन्छ । आफ्नो विनिमेय साधन तथा लेखाको गोपनियता राखी कारोवार गर्ने, कारोवार गर्दा अरु व्यक्तिलाई प्रतिनिधीको रुपमा चयन गर्दा सजग भई आफ्नो कारोवारको सुरक्षा हुने अवस्थामा कारोवार गर्नु पर्ने हुन्छ । यसका लागि प्रचलित कानूनी व्यवस्था र बैङ्किङ्ग पद्धतिको ज्ञान र जानकारी राखी सो अनुसार अन्य व्यक्तिलाई पनि जानकारी गराउनु पर्ने हुन्छ । विभिन्न बैङ्क तथा वित्तीय संस्था तथा नियामक निकाय नेपाल राष्ट्र बैकबाट सेवाग्राही, अनुसन्धाकर्ता, अभियोजनकर्ता र न्यायकर्तालाई बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय सम्बन्धमा विशिष्ट ज्ञान र तालिम उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ । अध्ययनबाट पीडितहरु बैक तथा वित्तीय संस्था र सम्बन्धीत ग्राहक वा धारक रहेको देखिँदा यसतर्फ सजग हुनु पर्ने देखिन्छ । महिला भन्दा पुरुष नै बैङ्किङ्ग कसूरमा अधिक संलग्न रहेको देखिँदा कर्मचारी तथा

जनशक्ति आपूर्तिमा सदाचार, नैतिकता र निष्ठाको योग्यता भएका जनशक्ति आपूर्ति गर्ने तर्फ सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु लागु पर्ने देखिन्छ । प्रतिवादीको संलग्नता हेर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालक, व्यवस्थापक, अधिकृत, सहायक तथा सेवाग्राही समेत बैङ्किङ्ग कसूरमा संलग्न रहेको देखिँदा बैङ्किङ्ग कसुर निवारणार्थ कार्य सम्पादनका विन्दुमा निगरानी तथा नियन्त्रणको कार्य हुनु जरुरी देखिन्छ ।

२) **अनुसन्धानकर्ता प्रहरीहरुको तर्फबाट :**

बैङ्किङ्ग कसूर एक जटिल आर्थिक अपराध हो । बैङ्किङ्ग कारोवार तथा सेवा प्रविधि मैत्री भएको छ । प्रविधिको ज्ञानको कमजोरीलाई माध्यम बनाई प्रविधिको दुरुपयोग र अन्यथा प्रयोग गरी गोप्य तथ्याङ्क चोरी गरी सो कारोवार गरी व्यक्ति तथा निकायलाई हानी नोक्सानी पुर्याउने कार्य गरिएको छ । यसका लागि ज्ञान तथा जानकारी स्वयंले राख्नु पर्दछ । सरोकारवाला निकायबाट बैङ्किङ्ग पद्धति तथा विनिमेय साधनको प्रचार प्रसार गर्ने, अभिमुखीकरण गराउने कार्य र अनुसन्धानमा संलग्न अधिकारी तथा निकायलाई अभिमुखीकरण तथा तालिम प्रदान हुन आवश्यक छ । आग्रह तथा पूर्वाग्रहलाई शुन्य सहनशिलता तथा प्रचलित कानूनको पूर्ण परिपालना हुनु आवश्यक छ । प्रतिवादीहरु मौकामा भन्दा अदालतमा कम स्विकारोक्ति जनाउने प्रवृत्ति रहेको देखिँदा अनुसन्धानलाई वस्तुपरक बनाउन अनुसन्धानकर्ता जिम्मेवार हुनु पर्ने देखिन्छ । अनुसन्धानले विना अख्तियारी वा सिमा कर्जा लेनदेन गरेको, विना हैसियत वा गैर संस्थापनबाट कर्जा लेनदेन, कारोवारको अवस्था भन्दा अधिक कर्जा प्रदान गरेको, कर्जा दुरुपयोग गरेको, वित्तीय स्वार्थ रहेकाले बैङ्किङ्ग स्रोत साधन दुरुपयोग गरेको, निक्षेपकर्ता वा संस्थाको हित प्रतिकूल सम्पत्ति खर्च गरेको र अनियमित आर्थिक वा वित्तीय कारोवार गरेको तर्फ बढी अभियोजन भएको देखिँदा उल्लेखित विषयतर्फ सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्था, अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता र न्यायकर्ताले समेत विशेष रूपमा छानविन, अध्ययन र विश्लेषण गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

३) **महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्नुपर्ने तयारी :**

सरोकारवाला निकाय, अनुसन्धान गर्ने निकाय, बैङ्किङ्ग कारोवार गर्ने निकाय तथा नियामक निकायलाई एउटा सञ्जालमा ल्याउनु पर्ने आवश्यकता छ । अभिमुखीकरण, तालिम, अध्ययन भ्रमण, सेवा केन्द्रमा गई सेवा प्रवाहमा संलग्न भई कारोवार गर्ने गराउने कार्य गरी अनुभव दिने दिलाउने कार्यको संयोजन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । सेवा प्रवाह गर्ने र नियामक निकायबाट प्राविधिक तथा आवश्यक अन्य सहयोग प्राप्त गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रहेको अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र तथा अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रबाट बैङ्किङ्ग कसूर सम्बन्धमा आवश्यक तालिम, अभिमुखीकरण हुनु पर्ने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त निम्न बमोजिम कार्य हुनु पर्ने देखिन्छ ।

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको व्यवस्थापन समितिबाट छलफल र निर्णय गरी बैकिङ्ग कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अभियोजन उच्च अदालत पाटनको क्षेत्राधिकार अर्न्तगत विशेष सरकारी वकील कार्यालय काठमाडौँबाट गर्ने गरी भई सके जस्तै अन्य स्थानमा सम्बन्धित उच्च सरकारी वकील कार्यालयबाट हुने प्रबन्ध गरिनु पर्ने ।
- यसरी अभियोजन गर्दा अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्ने अनुमतीको लागि अदालतमा ल्याउने, लैजाने, अभियुक्तको वयान गराउने जस्ता कुराहरुमा सहजता ल्याउन केन्द्रिय समन्वय समितिमा छलफल गरी स्पष्ट खाका तयार गर्ने,
- संस्थागत रुपमा नै बैकिङ्ग कसूर, संगठीत अपराध, आर्थिक अपराध जस्ता मुद्दाहरु हेर्ने सरकारी वकीलको क्याडर तयार गरी IT को उपयोग, अध्ययन, अवलोकन भ्रमण, तालिम, अभिमुखिकरण कार्यक्रम जस्ता कुराहरुको खाका तयार गरी चरणबद्ध रुपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । यी कुराहरुलाई रणनीतिक रुपमा अंगिकार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐनमा हालै भएको पहिलो संशोधनले ढुकुटीको कारोबार, सहकारी संघ संस्थाले बैकिङ्ग कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैकको स्वीकृती लिनुपर्ने जस्ता कुरालाई यस ऐनको दायरा भित्र ल्याएको, चेक अनादारको विषयलाई पुनः यसै ऐनको दायरामा ल्याएको, विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सकिने जस्ता प्रावधान राखेकोले उक्त कुराहरुमा जानकारी एवं कार्य पद्धती विकास गर्न सरकारी वकीलहरुलाई तालिम तथा अभिमुखिकरण कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने । पहिलो चरणमा यस सम्बन्धी मुद्दा दायर हुने उच्च अदालतमा बहस पैरवी गर्ने कार्यालयमा र तत्कालै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय काठमाडौँ र विशेष सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलहरुलाई लक्षित गरी यस्तो कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने ।
- बैकिङ्ग कसूरको अनुसन्धान गर्न विशेष अनुसन्धान टोली गठन गर्न सकिने भन्ने संशोधित ऐनको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पहलमा नेपाल राष्ट्र बैक र प्रहरी प्रधान कार्यालयका उच्च पदस्थ पदाधिकारीहरु समेत संलग्न रहेको उच्च स्तरीय छलफल कार्यक्रम संचालन गरी के कस्ता विषयमा त्यस्तो टोली गठन गर्ने, त्यसको कार्यविधि र कार्यक्षेत्र के कस्तो हुने भन्ने जस्ता कुराहरुमा खाका तय गरी नेपाल सरकारलाई सुभाब दिनुपर्ने ।
- चेक अनादारको मुद्दा कुन ऐन अर्न्तगत चलाउने भन्ने सम्बन्धमा केन्द्रीय समन्वय समितिमा समेत छलफल गरी तुरुन्तै विभागीय धारणा बनाई मातहत कार्यालयमा सम्प्रेषण गर्नुपर्ने,

- नायव महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा नेपाल प्रहरी र नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रतिनिधि समेत भएको अन्तर निकाय समन्वय समिति गठन गरी त्यस्तो समिति मार्फत क्षेत्रगत तथा सामूहिक रूपमा बैंकिङ्ग कसुरको अनुसन्धान अभियोजन सम्बन्धी काम कारवाहीको अनुगमन, प्रभाव मूल्यांकन र समिक्षा गरी थप सुधारका क्षेत्रहरु पहिचान गरी सुधारको प्रयत्नलाई जारी राख्नुपर्ने ।

४) **अदालतबाट गर्नु पर्ने कार्य :**

प्रथमतः बैंकिङ्ग कसूर सम्बन्धमा तालिम तथा अभिमुखीकरण योजनालाई अगाडि ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । यो प्राविधिक प्रकृतिको मुद्दा हो । फर्छर्यौट र कसूर कायमको संख्या कम रहेको देखिँदा प्रमाण परिक्षण, सुनुवाई तथा फैसलालाई छिटो, छरितो र प्रभावकारी बनाउनु पर्ने खाँचो रहेकाले यसतर्फ कार्य हुनु देखिन्छ । सरोकारवाला बैंङ्ग तथा वित्तीय संस्थालाई समेत सो कार्यमा हातेमाले गर्न निर्देशन हुनु पर्ने देखिन्छ ।

:समाप्त: